

ԱՐԱՄ ԲԱԲԱՅԱՆ

ՀԱՅ ԳԻՐՔԸ ԵՎ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅՊԵՏՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1963

002 (С 43)
Р 12

*Մեսրոպ Մաշտոցի
ծննդյան
1600-ամյակի
և հայ տպագրության
450-ամյակի
առթիվ*

АРАМ СААКОВИЧ БАБАЯН

Армянская книга
и книгопечатание
(на армянском языке)

Армянское государственное издательство
(Айпетрат), Ереван, 1963

ՀԱՅ ՉԵՌԱԳԻՐ ԳԻՐՔԸ

Ավելի քան 1555 տարի առաջ, հինգերորդ դարի սկզբներին, Հայաստանի քաղաքամայր Վաղարշապատում մի գեղեցիկ օր տարածվեց ավետաբեր լուրը ...

Վաղ առավոտից մայրաքաղաքը արտակարգ եռուզեռի մեջ է, տեղի են ունենում տոնական պատրաստություններ: Շուտով մայրաքաղաքի դռները լայնորեն բացվեցին և ժողովուրդը դղրդոցով քաղաքի պարիսպներից դուրս թափվեց:

Ժողովրդի մեջ են Վռամշապուհ թագավորը՝ իր պալատականներով, հոգևոր դասը՝ Սահակ կաթողիկոսի գլխավորությամբ, մայրաքաղաքում գտնվող նախարարները: Հոծ բազմությունը, դուրս գալով մայրաքաղաքից, մեծ հանդիսավորությամբ ու սրտի բերկրանքով շարժվեց դեպի Ռահ գետը դիմավորելու հեռու երկրներից վերադարձող մի մարդու, որը երկար ճանապարհի կտրելով արդեն մոտենում էր մայրաքաղաքի մատույցներին:

Բայց ո՞վ էր այդ մարդը, որին այդպիսի մեծ պատիվ էր տրվում, արժանանում էր մեծարանքի ամբողջ ժողովրդի կողմից: Պառազին հայ մեծագույն գիտնական Մեսրոպ Մաշտոցն էր, որը բերում էր տարիների իր քրտնաջան աշխատանքի պտուղը՝ հայերեն գրերը:

Թագավորը, կաթողիկոսը, նախարարները, պալատական ավագանին ողջագուրվեցին Մեսրոպի հետ: Ժողովուրդը հրճվանքի մեջ է, բոլորի սրտերը լցված են անհուն բերկրանքով: Եվ ապա՝ բազմությունը, շրջապատած Մեսրոպին, օդը լցնող ցնծության աղաղակներով ու երգերով վերադարձավ Վաղարշապատ, որտեղ այդ օրը մինչև ուշ երեկո, ինչպես և հետևյալ օրերը կատարվեցին տոնական հանդեսներ:

Մոտավորապես այսպես է հաղորդում ականատեսը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի տաղանդավոր աշակերտ Կորյունը, հայ ժողովրդի համար կուլտուրական և ավելի՝ քաղաքական մեծ նշանակություն ունեցող գյուտի՝ հայերեն գրերի, հանդիսավոր ու սրտագին ընդունելությունը:

Խոշորագույն այդ իրադարձությունը՝ հայերեն գրերի ստեղծումը, շրջադարձային կետ եղավ հայ ժողովրդի պատմական կյանքում:

Չորրորդ դարի վերջերին և հինգերորդ դարի սկզբներին հայ ժողովուրդը ապրում էր քաղաքական ծանր ճգնաժամ: Հայաստանի երկու հզոր ախտյանները՝ Բյուզանդիան և Պարսկաստանը, երկար

Հայ գիրքն ու տպագրությունը ունի դարերի պատմություն: Այն չափազանց հարուստ է, բազմաբովանդակ և յուրահատուկ: Թերևս աշխարհի ոչ մի ժողովրդի համար գիրքն ու տպագրությունը այն դերն ու նշանակությունը թեև ունեցել, ինչպիսի դեր խաղացել և ինչպիսի նշանակություն ունեցել են դրանք հայ ժողովրդի կյանքում: Հայ գիրքը ուղեկցել է նրան դարերի ընթացքում և միշտ զորավիգ է հանդիսացել բոլոր տեսակի աղետների ու արհավիրքների պահերին:

Հայ ժողովրդի կուլտուրայի պատմության մեջ կարևորագույն տեղ է գրավում գրքի և տպագրության պատմությունը: Գրել այդ պատմությունը նշանակում է ստեղծել հատորներ: Անցյալի մեր բանասերներն ու պատմաբաններն արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարել այդ ուղղությամբ, հրատարակել են գրքեր, տպագրել են հոդվածներ, կարդացել են դասախոսություններ: Սակայն չի կարելի ասել, որ մենք այսօր ունենք հայ գրքի ու տպագրության լիակատար, գիտականորեն ուսումնասիրված պատմությունը: Այդ պատմությունը պետք է նոր ստեղծվի, դա կպահանջի տարիների քրտնաջան ուսումնասիրական աշխատանք:

Երկար տարիներ մենք հավաքել ենք նյութեր հայ գրքի ու տպագրության վերաբերյալ և, բացի այդ, մի շարք տարիներ է, որ կարդում ենք այդ առարկայի դասընթացը Երևանի բուհերում: Մեր նյութերի հիման վրա գրած համառոտ այս պատմական ակնարկը, որ լույս է ընծայվում հայ տպագրության 450-ամյակի առթիվ, նպատակ ունի միայն ընդհանուր գաղափար տալու մեր կուլտուրայի այդ կարևոր բնագավառի մասին: Գրքույկի խնդիրն է մեր ընթերցող լայն խավերին ծանոթացնել հայ ժողովրդի ստեղծած գրքի ու տպագրության կուլտուրայի հետ:

Աշխատությունը գրելիս, որպես օժանդակ աղբյուրներ օգտագործել ենք Թեոդիկի, «Տիպ ու տառ», Գ. Լևոնյանի «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», Լեոյի «Հայկական տպագրություն», «Հայ գրքի տոնը» և այլ աշխատություններ, ինչպես և այլ աղբյուրներ:

տարիներ իրար հետ մրցակցելով, ի վերջո համաձայնության են գալիս, որի հետևանքով և Հայաստանը բաժանվում է նրանց միջև:

387 թվականից սկսած բաժանված լինելով երկու մասերի և գտնվելով վասալային կախման պայմաններում, երկիրը այն աստիճան թուլացել էր, որ թեր կարող պայքար մղել այդ հզոր պետությունների դեմ, և հայ ժողովրդի ինքնուրույն գոյությանը վտանգ էր սպառնում: Հայ ժողովրդի առաջ բացված էր կործանման վիճակ, առաջացել էր զավթիչների հետ աստիճանաբար ծուլվելու վտանգը, դպրոցներում ուսուցումը տարվում էր հունարեն և ասորերեն, եկեղեցական արարողությունները կատարվում էին ժողովրդին անհասկանալի այդ լեզուներով, բնիկ հայ ազգաբնակչության հունականացումը և պարսկացումը օրեցօր աճում էր:

Այս պայմաններում, սակայն, հայ ժողովրդի առաջավոր ներկայացուցիչները, թխնայելով իրենց ուժերը, ձգտում էին միջոցներ գտնել երկիրը ազատելու սպառնացող այդ վտանգից: Եվ ահա փրկվելու ամենահիմնական միջոցը նրանք գտնում են մայրենի լեզվով գրի ու գրականության ստեղծման մեջ: Դա քաղաքական մեծ նշանակություն պետք է ունենար և մեծ դեր պետք է խաղար հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը ապահովելու գործում, համախմբել երկրում բաժան-բաժան եղած հատվածները: Այս իմաստով Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտը նախ և առաջ՝ պետական մի մեծ համձնարարության կատարում էր:

Աշխատավոր ժողովրդի ծոցից ելած Մեսրոպ Մաշտոցը, հանճարեղ այդ գիտնականը, երկարամյա պրպտումների հետևանքով այնքան ճշտորեն էր որոշել հայ լեզվի ընթյունային կազմը, որ նրա ստեղծած 36 տառերից բաղկացած այբուբենը համարյա ամփոփոխ պահպանվել է մինչև մեր օրերը: Պահպանվել են նաև Մեսրոպի հորինած տառաձևերը՝ տառերի գրաֆիկ ուրվագծերը: Ներկայումս գործածվող մեծատառերը Մեսրոպի ստեղծած տառերն են, որոնք հայտնի են բուն մեսրոպյան տառեր կամ, «երկաթագիր» անունով և կիրառվել են որպես տեքստային տառեր ընդհուպ մինչև XII դարը:

Սկսած XII-XIII դարերից մեսրոպյան գրերում փոփոխություն է մտնում, առաջանում է «բոլորագիրը», իսկ մեսրոպյան տառերը օգտագործվում են միայն որպես գլխատառեր: Բոլորագրի հիման վրա XVI դարում ստեղծվում են հայկական տպագրական տառերը: Բուն մեսրոպյան տառերը այստեղ ևս՝ հայ տպագիր գրքում, շարունակվում են կիրառվել որպես մեծատառեր:

Տառերի ստեղծումից անմիջապես հետո առաջին հայ դպրոցը բացվում է մայրաքաղաքում՝ Վաղարշապատում, որտեղ ուսուցումը վարում են Մեսրոպը և Սահակ Պարթև կաթողիկոսը: Դպրոցի առաջին

շրջանավարտներից մի խումբը ուղարկվում է գավառները՝ մայրենի լեզվով ուսուցումը տարածելու նպատակով: Եվ ահա, երկրի տարբեր վայրերում, Մեսրոպի և Սահակի ջանքերով, հետզհետե ստեղծվում են դպրոցներ, որոնցում ուսուցումը տարվում է մայրենի լեզվով: Մեսրոպյան դպրոցի շրջանավարտներից մի այլ խումբ ուղարկվում է Ասորիք, Բյուզանդիա և Ալեքսանդրիա գիտության և լեզուների մեջ խորանալու և կատարելագործվելու: Սրանք վերադառնում են Հայաստան՝ հունարենին և ասորերենին կատարելապես տիրապետած և գիտական, փիլիսոփայական մեծ պաշարով:

Սկսվում է կուլտուրական վերելքի մի վիթխարի շարժում: Կատարվում են թարգմանություններ, գրվում են ինքնուրույն գրքեր, ճառեր, թղթեր և այլն: Սկիզբ է դրվում մայրենի լեզվով գրականության: Շնորհիվ տառերի գյուտի՝ հայ ժողովուրդը ստեղծեց կուլտուրական մեծ արժեքներ, հարուստ գրականություն՝ ժամանակի գիտության բոլոր բնագավառների գծով:

2

Դեռևս դպրոցների հիմնադրման հետ միասին անհրաժեշտաբար ստեղծվում է և մայրենի լեզվով գիրքը՝ ձեռագիր գիրքը: Ժամանակը չի պահպանել այդ առաջին ձեռագիր գրքերից և ոչ մեկը, թնայած մեզ հասել են որոշ պատահիկներ, որոնք վերաբերում են V-VII դարերին:

Նոր ստեղծված հայ ձեռագիր գիրքը դասագիրք էր. ապա ասորերեն և հունարեն եկեղեցական արարողական և այլ կրոնական գրքերի թարգմանություններ:

Առաջին գիրքը, որ թարգմանվում է հայերեն՝ Աստվածաշունչն էր: Նրա գրքերից մեկը («Սողոմոնի առակները») ինքը Մեսրոպը դեռևս Ասորիքում եղած ժամանակ թարգմանել էր և հետը բերել Հայաստան: Աստվածաշնչի թարգմանությամբ զբաղվել են Մեսրոպը և Սահակ Պարթևը իրենց աշակերտների հետ միասին: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը համարվում է օտար լեզուներով եղած լավագույն թարգմանություններից մեկը: Ավելին, գրականության մեջ այն հայտնի է «թարգմանությունների թագուհի» անունով:

Աստվածաշնչից հետո հայ թարգմանչական գործը, սկզբնական այդ շրջանում, հետզհետե ավելի ու ավելի լայն ծավալ է ընդգրկում: Մեսրոպի և Սահակ Պարթևի ավագ և կրտսեր աշակերտները արտասահմանից վերադառնալուց հետո իրենց նվիրեցին «թարգմանչական արվեստին, թարգմանելով այդ ժամանակներում

հռչակված հույն և ասորի դասական հեղինակների պատմական, փիլիսոփայական գրվածքները և կրոնական գրքերը: Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրքերի մեջ առանձնապես ուշագրավ են Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը», նրա «Եկեղեցական պատմությունը», Հովհան Ոսկեբերանի «Մեկնություններն» ու «Ճառերը», այնուհետև Եփրեմ Ասորու, Գրիգոր Աստվածաբանի, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Եփիփան Կիպրացու և այլ «քրիստոնեական եկեղեցու հայրերի» գրվածքները, ինչպես նաև Փիլոն Եբրայեցու, Դիոնիսիոս Թրակացու, Պրոկոլի, Արիստոտելի, Թեոփիլի, Ջենոնի, Պորփյուրի և ուրիշների աշխատությունները, որոնց մի մասի հիւնարեն և ասորերեն բնագրերը թեև հասել մեզ: Դրանց հայերեն այդ թարգմանությունները, որ կատարված են հինգերորդ դարում, փոխարինում են բնագրերին:

Հայ ինքնուրույն հեղինակային գիրքը թարգմանական գրքի հետ համարյա միաժամանակ է երևան գալիս: Հինգերորդ դարի թարգմանիչներից շատերը հանդիսացան և առաջին հայ հեղինակները ինքնուրույն, ազգային գրքի ստեղծողները: Այս հեղինակների շարքում հատկապես ուշադրության արժանի են Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, նրանց աշակերտներ՝ Եզնիկ Կողբացին, Կորյունը, Հովհան Մանդակունին, Եղիշեն, Փավստոս Բյուզանդը (ով էլ որ թաքնված լինի այդ անվան տակ), Մովսես Խորենացին, Մամբրե Վերծանողը, Ղազար Փարպեցին և ուրիշներ, որոնց գրչի տակ առանձնապես զարգացավ պատմագրությունը, փիլիսոփայությունը, գիտությունը, մեկնաբանությունը, կրոնական վիճաբանությունը, եկեղեցական բանաստեղծությունը և այլն:

Հայ ինքնուրույն գրականության մեջ առաջնության պատիվը պատկանում է նորից Մեսրոպ Մաշտոցին: Նա հայ ազգային գրականության առաջին հեղինակն է: Մեզ հասել է նրա կրոնական, քարոզչական բնույթի ճառերը՝ «Յաճախապատում» ընդհանուր վերնագրով ժողովածուն, որը երկար ժամանակ վերագրվում էր Գրիգոր Լուսավորչին:

Ինչպես նշվեց, հինգերորդ դարում առանձնապես մեծ ծավալ է ընդունում պատմագրությունը: Այս տեսակետից առաջինը պիտի նշել Կորյունին, որը 443 թվականին գրեց իր ուսուցիչ Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքի ու գործունեության պատմությունը: Դա առաջին հայ պատմական, գիրքն է մեր գրականության մեջ: Այնուհետև պիտի նշել Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն» անունով գիրքը, որը բովանդակում է Հայաստանում քրիստոնեության մուտքի և պետական կրոն դառնալու պատմությունը: Այս նշանավոր գիրքը դեռևս հնում թարգմանվել է մի քանի լեզուներով՝ հունարեն, ասորերեն, վրացերեն, արաբերեն և այլն:

Հայ առաջին հեղինակներից է նաև Փավստոս Բյուզանդը, որից մեզ հասել է նրա նշանավոր «Հայոց պատմություն» գիրքը: Այս գրքում նկարագրված են թորրորդ դարի դեպքերը: Հեղինակն իր պատմությունը հասցնում է մինչև 387 թվականը, երբ Հայաստանը բաժանվեց Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև: Բյուզանդն իր գրքում լայնորեն օգտագործելով ժողովրդական վեպը և առհասարակ ժողովրդական բանահյուսությունը, միաժամանակ շատ տեղեկություններ է տալիս ժողովրդի կենցաղի և բարքերի մասին:

Հինգերորդ դարի նշանավոր պատմական երկերից է նաև Մեսրոպ Մաշտոցի մի ուրիշ աշակերտի՝ Եղիշեի «Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին» հայտնի գիրքը: Այս գրքում հեղինակը գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ և խոր հայրենասիրական շնչով նկարագրել է հինգերորդ դարի 40-ական թվականների վերի»րի և 50-ական թվականների սկզբների պատմությունը՝ վրացիների ու աղվանների հետ դաշնակցած հայ ժողովրդի ապստամբությունը պարսկական բռնապետության դեմ: Այս գիրքը մի ոչուցազներգություն է, որը գրված է ի պաշտպանություն հայրենիքի ու հայ ժողովրդի, նրա քրիստոնեական կրոնի ու կուլտուրայի՝ պարսից բռնակալների դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի առիթով:

Փավստոս Բյուզանդի «Հայոց պատմության» անմիջական շարունակությունն է նույն դարի մի ուրիշ պատմագրի՝ Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմություն» գիրքը: Այս գրքում նկարագրված են Հայաստանի բաժանումից՝ 387 թվականից սկսած մինչև 485 թվականի դեպքերը, պարսից բռնակալության դեմ հայ ժողովրդի մղած երկու խոշոր ապստամբությունները:

Ի վերջո հինգերորդ դարի հայ պատմագրության խոշորագույն ստեղծագործությունն է Մովսես Խորենացու հռչակավոր «Հայոց պատմությունը», որի մեջ նկարագրված է հայ ժողովրդի պատմական անցյալը՝ սկսած առասպելական Հայկ Նահապետից մինչև 440 չիվը (մ. թ.):

Օգտվելով ժողովրդական բանահյուսությունից, նյութական կուլտուրայի հուշարձաններից, ժողովրդի կենցաղից ու բարքերից, ինչպես նաև հայ և օտար գրավոր սկզբնաղբյուրներից, Մովսես Խորենացին կերտել է իր տեսակի մեջ իրավամբ կատարյալ մի հոյակապ երկ, որը լավագույն հուշարձան է ֆեոդալական շրջանի հայ գրականության:

Մովսես Խորենացու աշխատությունը գրված է հայրենասիրական խոր շնչով, անկեղծ ոգևորությամբ և գեղարվեստական վարպետությամբ: Այդ գիրքը մեծ ազդեցություն է ունեցել հետագա հայ պատմագրությունների և ընդհանրապես ամբողջ հայ գրականության

վրա, օգտագործվել է որպես դասագիրք, դաստիարակել է սերունդներ: Դա ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև հարևան բոլոր ժողովուրդների պատմության համար մեծարժեք պատմական սկզբնաղբյուր է:

Հետագա դարերում ավելի ու ավելի լայն ծավալ է ընդունում պատմագրությունը: Հանդես են գալիս նոր հեղինակներ: Այսպես, Սեբեոսի (VII դ.) նշանավոր գրքում շարադրված է Հայաստանի և Մերձավոր Արևելքի (VI-VII դդ.) պատմությունը, ընդհուպ մինչև 661 թվականը: VII դարի պատմական գրքի թվին է պատկանում նաև Հովհան Սամիկոնյանի «Պատմությունը», որի մեջ առատորեն օգտագործված է հայկական ֆեոդալական պատմավեպը:

Այնուհետև VIII-XI դարերում արժեքավոր են եղել Ղևոնդ Երեցի, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու, Ստեփանոս Տարոնացու, Սովսես Կաղանկատվացու, Արիստակես Լաստիվերտցու պատմագրական աշխատությունները, Շապուհ (Կեղծ-Շապուհ) Բագրատունու «Պատմությունը», որի մեջ կան Դերենիկ Արծրունու մասին սքանչելի նովելներ: XII-XIV դարերում Մատթեոս Ուռնայեցու, Կիրակոս Գանձակեցու, Վարդան Արևելցու, Գրիգոր Ակներցու (սխալմամբ վերագրված Մաղաթիա աբեղային), Ստեփանոս Օրբելյանի, իսկ XVI-XVIII դարերում՝ Առաքել Դավրիժեցու, Ջաքարիա Սարկավազի, Գրիգոր Դարանաղցու, Սիմեոն Երևանցու, Աբրահամ Կրետացու և շատ ուրիշների պատմական գրվածքները:

Բոլոր այս պատմական գրքերը ընդգրկում են հայ ժողովրդի պատմության տարբեր ժամանակաշրջանները և բոլորը միասին վերցրած կազմում են մի ամբողջություն: Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, հայ պատմական գիրքը չի սահմանափակվում միայն հայ ժողովրդի պատմական կյանքի կարևորագույն դեպքերի նկարագրությամբ, նրա նշանակությունը թափազանց մեծ է նաև Հայաստանի հարևան երկրների ու ժողովուրդների՝ Վրաստանի, Աղվանքի, Պարսկաստանի, Արաբիայի, Բյուզանդիայի, Թուրքիայի և առհասարակ Մերձավոր Արևելքի պատմության ուսումնասիրության համար: Ուշագրավ է, որ հայ պատմագիրները դեռևս շատ վաղ ժամանակներից սկսած խոսում են նաև ռուս ժողովրդի մասին: Առաջին անգամ ռուսների մասին հիշատակություն է անում IX դարի հայ պատմիչ Սովսես Կաղանկատվացին:

Հայ պատմական գրքի առավելություններից է նաև այն, որ նրանում հաճախ ցույց են տրվում ժողովրդի տարբեր խավերի ու դասակարգերի միջև եղած սոցիալական հակասությունները: Սակայն հայ պատմական գիրքը շատ ավելի հարուստ է օտարերկրյա զավթիչների՝ պարսիկների, բյուզանդացիների, արաբների, սելջուկների, մոնղոլների, թուրքերի և ուրիշների դեմ հայ ժողովրդի մղած դարավոր պայքարի հերոսական

դրվագների նկարագրություններով: Ըստ որում հայ պատմիչները իրենց գրվածքներում հանդես են գալիս ոչ որպես մերկ փաստերի նկարագրողներ, նրանք տառապում են իրենց ժողովրդի բախտով, ճակատագրով, ակտիվ կերպով կոչ են անում կռվել, պայքարել, մեռնել ժողովրդի ազատության, երջանկության համար: «Չգիտակցված մահը՝ մահ է, գիտակցված մահը՝ անմահություն է» - ասել է դեռևս հինգերորդ դարում անմահ պատմիչ Եղիշեն:

Հինգերորդ դարում ստեղծվել էր և փիլիսոփայական բովանդակությամբ գիրքը: Թարգմանական փիլիսոփայական գրքին զուգընթաց ստեղծվում է և ինքնուրույնը: Այդ դարում է, որ թարգմանվում են Արիստոտելի, Պլատոնի, Պորփյուրի, Զենոնի, Թեոփմի և ուրիշ փիլիսոփաների աշխատությունները: Դրանց շարքում կան այնպիսի երկերի թարգմանություններ, որոնց բնագրերը նույնպես կորել են և ներկայումս այդ երկերի հայերեն թարգմանությունները փոխարինում են բնագրերին:

Հայ փիլիսոփաներից առաջին հերթին պիտի նշել Մեսրոպ Մաշտոցի ավագ աշակերտ՝ Աստվածաշնչի փայլուն թարգմանիչ Եզնիկ Կողբացուն: Իր նշանավոր «Եղծ աղանդոց» երկում, որ գրված է հինգերորդ դարի 40-ական թվականներին, նա, ղեկավարվելով քրիստոնեական գաղափարախոսությամբ, մանրամասն վերլուծում և ոչնչացնող քննադատության է ենթարկում ժամանակի հերետիկոսությունը - աղանդները՝ հեթանոսությունը, զրադաշտականությունը և հունական փիլիսոփայությունը:

Հետևյալ դարում հայտնի է Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս) կրթություն ստացած հայ միջնադարի ականավոր փիլիսոփա, նեոպլատոնիկ Դավիթ Անհաղթի ստեղծագործությունը: Նրա «Սահմանք իմաստութեան» փիլիսոփայական աշխատությունը թափազանց մեծ արժեք ունի: Հայտնի են նաև Դավիթ Անհաղթի մեկնաբանական երկերը: Փիլիսոփայական այդ գրքերով սովորել են միջնադարի Հայաստանի համալսարաններում, որոնցում ուսումնասիրվող գիտության առանձին ճյուղերի շարքում փիլիսոփայությունը հիմնական առարկաներից մեկն է եղել:

Հայ փիլիսոփայական գրքի ընթացքը հետագա դարերում շարունակվում է: Այսպես, XI դարում հռչակված են եղել Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու փիլիսոփայական երկերը: Այս ականավոր պետական գործիչն ու գիտնականը եղել է իր ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից մեկը: Տիրապետել է բազմաթիվ լեզուների, զբաղվել է փիլիսոփայությամբ, գրականությամբ, քերականությամբ, բժշկականությամբ, դավանաբանական հարցերով: Հայտնի է եղել նաև որպես Պլատոնի աշխատությունների թարգմանիչ և մեկնաբան:

Հետևյալ XII դարում նշանավոր են Հովհաննես Սարկավագի, XIV դարում՝ Հովհան Որոտնեցու, իսկ XIV-XV դարերում հայ փիլիսոփայական մտքի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկի Գրիգոր Տաթևացու աշխատությունները: Նրա «Գիրք հարցմանց» և մյուս դրվածքները փիլիսոփայական արժեքավոր տրակտատներ են: Հովհան Որոտնեցուց հետո Գրիգոր Տաթևացին եղել է Տաթևի հռչակավոր համալսարանի ղեկավարը:

Պատմական և փիլիսոփայական բովանդակությամբ գրքերին զուգընթաց թե՛ ինքնուրույն և թե՛ թարգմանական գրականության բնագավառում ստեղծվել են նաև գիտության այլ բնագավառներին վերաբերող գրքեր: V- VII դարերում ստեղծվել էին արդեն միջնադարում ճանաչված «յոթը ազատ արվեստների» այն է՝ քերականության, ճարտասանության, տրամաբանության, թվաբանության, երկրաչափության, աստղաբաշխության և երաժշտության վերաբերյալ գրքեր: Մեծ զարգացում է ունեցել դրական գիտությունների գծով գիրքը: Այս տեսակետից հռչակավոր են յոթերորդ դարի հայ մեծ գիտնական ու մաթեմատիկոս, տիպերագետ ու աշխարհագրագետ Անանիա Շիրակացու աշխատությունները: Մասնավորապես հույժ արժեքավոր են նրա «Խնդրագիրքը»՝ թվաբանության դասագիրքը, «Տիպերագիտությունը» և «Աշխարհացույցը»:

Անանիա Շիրակացու տիպերագիտական և աշխարհագրական գրքերը պարունակում են շատ արժեքավոր ու առաջադեմ մտքեր ու հայացքներ: Յոթերորդ դարում ստեղծված այդ գրքերում ասվում է, որ երկիրը գնդաձև է, արևը երկրից ծավալով մեծ է և հեռու է գտնվում, որ գիշերվա պատճառով երկրագնդի ստվերն է և այլն: Բացի այդ, ճիշտ բացատրություններ են տրված արևի ու լուսնի խավարումների, մթնոլորտային տեղումների պատճառների մասին:

XI դարում Գրիգոր Մագիստրոսը թարգմանել և վերծանել է Եվլիդեսի «Երկրաչափությունը», իսկ XII դարի հայ փիլիսոփայական ու բնագիտական մտքի ականավոր ներկայացուցիչը համարվում է Հովհաննես Սարկավագը, որը միաժամանակ եղել է Անիի համալսարանի ղեկավար: Բացի փիլիսոփայական, դավանաբանական, պատմական աշխատություններից, նա գրել է նաև մաթեմատիկական ու աստղաբաշխական բովանդակությամբ գրքեր: Նրա «Բազմանկյուն թվեր» ուսումնասիրությունը մի նոր աստիճանի բարձրացրեց միջնադարի մաթեմատիկական գիտությունը:

Այդ դարաշրջանում բավականին տարածված են եղել նաև ալքիմիական գրքերը:

Գեղարվեստական բովանդակությամբ գիրքը գոյություն է ունեցել դեռևս հինգերորդ դարից: Այդ դարում է թարգմանվել Կեղծ-

Կալիսթենեսի «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ» գրվածքը: Սակայն հայ գեղարվեստական գրականության ծաղկման շրջանը համարվում է X-XIV դարերը: Առանձնապես այդ դարերում մեծ զարգացում է ունեցել բանաստեղծությունը: Այդ շրջանի ամենաաչքի ընկնող ստեղծագործությունն է X դարի խոշորագույն միստիկ-քնարերգու Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեան» հանրահռչակ գիրքը: «Մատենանի» լեզուն հարուստ է, գունեղ, պատկերավոր, առատորեն զարդարված է փոխաբերություններով, համեմատություններով, զուգահեռներով, գրված է բանաստեղծական մեծ վարպետությամբ: Նարեկացին գրել է նաև ժողովրդական տաղեր: Կարելի է ասել, որ Նարեկացու այս տաղերով սկիզբ է դրվում հայ աշխարհիկ գեղարվեստական գրականության:

XII դարում երևան են գալիս մի ուրիշ խոշորագույն և բեղմնավոր բանաստեղծի՝ Ներսես Շնորհալու երկերը: Բացի հոգևոր երգերից, նա գրել է աշխարհիկ բովանդակությամբ պըմներ և շատ հանելուկներ: Նշանավոր է նրա «Ողբ Եդեսիոյ» հայտնի պըմը, որը գրված է Եդեսիա քաղաքը սելջուկների կողմից գրավելու և ավերելու առիթով:

Հետևյալ՝ XIII դ. հայ պըմգիայի կարկառուն ներկայացուցիչն է Ֆրիկը: Նա իր բանաստեղծությունները գրել է պարզ, ժողովրդական լեզվով: Ֆրիկը հայ սոցիալական պըմգիայի հիմնադիրն է: Նա մի խոռվարար պըմ է, որ դեմ է սոցիալական անհավասարության: Ֆրիկին համարյա ժամանակակից է իր դարի առաջավոր մտածողներից մեկը՝ հումանիստ, և փայլուն քնարերգու Կոստանդին Երզնկացին: Այնուհետև առաջ է գալիս նշանավոր բանաստեղծների մի ամբողջ շարք. Հովհաննես Թլկուրանցի (XIV դ.), Առաքել Բաղիշեցի (XV դ.), Սկրտիչ Նաղաշ (XV դ.), Գրիգոր Աղթամարցի (XVI դ.), սիրո սքանչելի երգիչ Նահապետ Քուչակ (XVI դ.), Նաղաշ Հովնաթան (XVII-XVIII դդ.) և շատ ուրիշներ: Այս էպիկական եզրափակում է անդրկովկասյան ժողովուրդների երգիք հանճարեղ բանաստեղծ Սայաթ-Նովան:

XII-XIII դարերում առաջ է գալիս առակագիրքը Այս բովանդակությամբ գիրքը հայ ժողովրդի մտավոր ստեղծագործության մեջ կարևոր տեղերից մեկն է գրավել: Առակների միջոցով ժողովուրդը քննադատության է ենթարկում սոցիալական անարդարությունը, իշխող դասակարգերի կեղեքումներն ու ճնշումը, եկեղեցուն, հոգևորականությանը, վաշխառուներին: Այսպես, հայտնի են Մխիթար Գոշի (1130 - 1213 թ.թ.) և Վարդան Այգեկցու (1170 -1235 թ.թ.) առակների գրքերը:

Ժողովրդական ընթերցանության համար գեղարվեստական հիշյալ գրքերի հետ միասին ժողովրդի մեջ մեծ տարածում է ունեցել և թարգմանական գիրքը՝ բացի «Աղեքսանդրի պատմությունից», նաև «Յոթ իմաստունների», «Պղնձե քաղաքի» պատմությունները և այլն:

Թարգմանական հայ գեղարվեստական գրքի պատմության մեջ թափազանց խոշոր երևույթ է XVI դարի վերի»րին Յովհաննես Տերզնցու կողմից հին ֆրանսերենից թարգմանած «Պատմություն ասպետ Փարիզի և գեղեցիկ Վի»ննայի» (L'histoire du chavaller Oaris et la bella Vienne) վեպը:

Դա նոր եվրոպական գեղարվեստական գրականությունից կատարված հայերեն ա»աջին թարգմանության նմուշն է:

Թարգմանական գեղարվեստական գրքի բնագավառում ուշագրավ է և այն, որ XVII դարում լատիներենից հայերեն են թարգմանվում «Հալելի վարուց», իսկ դրանից առաջ՝ «Gesta romanorum»-ից մի քանի «պատմություններ»:

XII դարում ստեղծվում է նաև հայ օրենսգիտական գիրքը: Հայ առաջին առակագիր Մխիթար Գոշը շատ ավելի հռչակավոր է իր օրենսգիտական գրքով, հայտնի «Դատաստանագրքով»: Մխիթար Գոշի այս գիրքը երկար ժամանակ գործածական էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև մասամբ Սերժավոր Արևելքի, Լեհաստանի հայկական գաղութներում, ինչպես և Հայաստանի հարևան երկրներում: Երկրորդ նշանավոր օրենսգիրքը՝ Սմբատ Գունդստաբլի «Դատաստանագիրքն» է: Աս կիրառվում էր Կիլիկիայի հայկական պետության մեջ:

Այս դարում է զարգանում նաև գիտության մի ուրիշ բնագավառի՝ բժշկագիտական բովանդակության գիրքը: Այդ ժամանակից մեզ հասել է Մխիթար Հերացու «Ձերմաց մխիթարութիւն» վերնագրով նշանավոր աշխատությունը: Գիրքը գրված է բոլորին հասկանալի ժողովրդական լեզվով, մինչդեռ մինչև XVIII դարը եվրոպայում բժշկական գրքերը սովորաբար գրվում էին լատիներեն: Գիտական տարբեր հարցերը և հիվանդությունները որոշելու ճիշտ սահմանումների տեսակետից այս գիրքը իսկապես «միջնադարյան բժշկական համրագիտարան» է:

Մխիթար Հերացու գրքից հետո երկրորդ խոշորագույն երևույթը հայ բժշկական գիտական գրքի ստեղծման բնագավառում եղել են Ամիրդովլաթի երկերը: Այս հռչակավոր բժիշկը ծնվել է XV դարի առաջին քառորդում, Ամասիայում: Հայտնի են նրա ութ բժշկական գրքերը, բոլորն էլ ժողովրդական լեզվով գրված, որպեսզի, ինչպես ինքն է ասում «բոլորին հասկանալի լինի, բոլորին օգուտ լինի»: Ամիրդովլաթի բժշկական գրքերից հատկապես հայտնի են նրա «Օգուտ բժշկութեան» և «Անգիտաց անպէտ» ծավալուն աշխատությունները: Ամիրդովլաթն ունի նաև դեղագործության վերաբերյալ գրքեր: Մասնագետների կարծիքով Ամիրդովլաթի գրքերը դարաշրջանի ամենաարժեքավոր աշխատություններն են բժշկագիտության բնագավառում:

Բժշկական գրքի առաջացումը շարունակվում է և XVII դարում: Այդ դարից սկսած մեզ հասել են բազմաթիվ ձեռագիր բժշկարաններ,

որոնցից տասնհինգը գրված են հենց նույն XVII դարում: Ինքնուրույն բժշկական գրքի կողքին եղել է և թարգմանական բժշկական գիրքը: Հայերեն թարգմանվել են Հիպոկրատի, Ավիցենայի, Նեմեսիոսի, Գրիգոր Նյուսացու և ուրիշների գրքերը:

Ամիրաժեշտ է նշել, որ սկսած XVI դարից մինչև XVIII դարը հայ բժշկական բոլոր գրքերի վրա զգացվում է Ամիրդովլաթի ազդեցությունը: Բժշկական գրքերից մի քանիսը համդիսացել են նաև ձեռնարկներ միջնադարյան հայ համալսարանների համար:

Այդ և հետագա դարերում հայ բժիշկների չիլը բավականին մեծանում է, նրանք աշխատել են տարբեր վայրերում: Եղել են նույնիսկ բժշկությամբ պարապող ընտանիքներ, որոնք սերնդե-սերունդ զբաղվել են այդ գործով:

Հայ հին ձեռագիր գրքերի մեջ մեծ չիվ է կազմում նաև ինքնուրույն գրված կամ հունարենից թարգմանված «Վարք հարանց» կոչված գրքերը՝ հայ եկեղեցու գործիչների կամ «քրիստոնեական եկեղեցու հայրերի» կենսագրությունները:

Ստեղծվելով V դարում, մեսրոպատառ հայ ձեռագիր գիրքը իր հաղթական արշավն է կատարել դարերի միջով: Եվ միշտ էլ հավատարիմ իր կոչմանը՝ հայ գիրքը ժողովրդի ծանր ու դժնդակ պայմաններում ծառայել է նրա հոգևոր կարիքների և համազգային միության վեհ գործին:

Հազարավոր անձնվեր, հասարակ ու համեստ մարդիկ, ամենադաժան պայմաններում, տարիներ շարունակ խոնարհված մագաղաթի վրա, ձեթի ճրագի աղոտ լույսի տակ ընդօրինակել, ստեղծագործել և գրել են մեծադիր գրքեր, որոնցում պատմվում է հայ ժողովրդի գլխով անցած դեպքերը, արտացոլված է նրա կյանքն ու կուլտուրան: Հայ գրականության մեջ նրանք հայտնի են «գրիչ» անունով, հին Հունաստանում նման արհեստով զբաղվողներին «բիբլիոգրաֆ» անունն էին տալիս:

Հայ կուլտուրան պահպանող ու զարգացնող այդ անխոնջ մշակները եղել են մարդկանց հատուկ խավ, որոնք իրենց օրվա հացը ձեռք են բերել գրքեր արտագրելով: Ավելին, գրիչները ունեցել են և իրենց խմբավորումները: Բացառված չէ այն համգամանքը, որ խոշոր քաղաքներում՝ Անի ում, Դվինում և այլ վայրերում լինեին և գրախանութներ, որտեղ վաճառվեին նրանց աշխատանքի արտադրանքը՝ ձեռագիր գրքերը:

Պրոֆեսիոնալ գրիչները ապրել են շատ ծանր պայմաններում, գոհել են իրենց տեսողությունը, առողջությունը և մինչև կյանքի վերջը իրենց նվիրել են գրքերի արտագրության: Հովհաննես Մանկասարենց գրիչի մասին նրա աշակերտ Ջաքարիան ասում է, որ յոթանասուներկու տարի իր ուսուցիչը ամառ և ձմեռ, օր ու գիշեր անց էր կացնում գրքերի արտագրությամբ: Նրա ձեռքով ընդօրինակված է 132 գիրք: Ծերության հասակում, երբ արդեն նրա տեսողությունը վատացել էր, և ձեռքերը դողում էին, տանջալից մեծ աշխատանքով հազիվ կարողացավ ավարտել Հովհաննու ավետարանը և այլևս չկարողացավ բռնել գրիչը:

Թե ինչպիսի տարածում է ունեցել Հայաստանում գրչության արվեստը, ցույց է տալիս ձեռագիր գրքի օջախների այն լայն ցանցը, որ գոյություն է ունեցել մայր հողի վրա: Հայտնի է, որ միջին դարերում Հայաստանում, ինչպես և ամենուր մտավոր կուլտուրայի կենտրոններ են հանդիսացել վանքերը և այլ կրոնական հաստատություններ: Այս դրությամբ Հայաստանում ավելի տևական է եղել, քան այլ երկրներում, շնորհիվ քաղաքական այն աննպաստ պայմանների, որ շարունակ ապրել է հայ ժողովուրդը անցյալում: Վանքերին կից են եղել դպրատունը, համալսարանը, գրատուն-մատենադարանը և վերջապես այդտեղ է պատրաստվել, ինչպես վերը նշվեց, և ձեռագիր գիրքը: Որպես ձեռագիր գրքի օջախներ նշանավոր են եղել Ամին, Սաղմոսավանքը, Տաթևը, Գլաձորը, Հաղպաա», Սանաթինը, Հովհաննավանքը, Կեչառույքը, Աղթամարը Արևելյան Հայաստանում և ապա Սիսը, Հռոմկլան, Սկեռան, Դրազարկը, Ակները՝ Արևմտյան Հայաստանում (Կիլիկիա):

Հեշտ թեր պատրաստվում ձեռագիր գիրքը: Մեծ աշխատանք էր տարվում մինչև որ ստեղծվում էր այն: Ձեռագրի համար որպես գրելու նյութ օգտագործվել է մագաղաթը, հետագայում նաև թուղթը: Մագաղաթ ստացվում էր հորթի, ոչխարի, այծի, անգամ գառան կաշվից, վերջինը լավագույնն էր համարվում: Երկարատև և ծանր աշխատանք էր պահանջում կաշվից մագաղաթ պատրաստելը: Գրելու համար պատրաստի վիճակում եղած մագաղաթը տողատվում էր և ապա գրիչն սկսում էր գրել, որը, ինչպես նշվեց, տանջալից մի աշխատանք էր: Ասկայն դրանով թեր ավարտվում ձեռագիր գրքի պատրաստումը: Այնուհետև նրա վրա սկսում էին աշխատել ծաղկողը, մանրանկարիչը, կազմողը և ուրիշներ: Բազմաթիվ մարդիկ են աշխատել ձեռագիր գրքի պատրաստման վրա: Ահա մի օրինակ. պատմիչների վկայությամբ Սևանի լճի ափին գտնվող Մակենացոց վանքում «յոթերորդ դարից մինչև իններորդ դարը գրել են, ընդօրինակել են, մանրանկարներով նկարազարդել են 600-ից մինչև 800 վարդապետներ և ուսուցիչներ»:

Ձեռագիր գրքի վրա աշխատող այդ անձնագրի մարդիկ սովորաբար գրել են իրենց հիշատակարանները: Առաջին հերթին գրում էր իր հիշատակարանը գրիչը: Այդ հիշատակարանները տալիս են ոչ միայն գրքի ստեղծման վերաբերյալ տվյալներ, այլև հաճախ պարունակում են վերին աստիճանի արժեքավոր տեղեկություններ ժամանակի, գրության, ինչպես քաղաքական անց ու դարձի, տնտեսական վիճակի, նույնպես և երկրի ներքին կյանքի վերաբերյալ: Դրանք արժեքավոր պատմական յուրահատուկ սկզբնաղբյուրներ են:

Դեռևս հնագույն ժամանակներից Հայաստանը շարունակ ենթակա է եղել այլազան բարբարոս ժողովուրդների ասպատակության: Մասնավորապես XI դարից սկսած սիստեմատիկաբար մեր երկիրն են ներխուժել սելջուկները, մոնղոլները, պարսիկները, թուրք-թաթարները, բյուզանդացիները և ուրիշ ցեղեր ու ժողովուրդներ, որի հետևանքով հայ ժողովուրդը ստիպված է եղել թողնել իր հայրենի հողը և մասսայաբար գաղթել օտար երկրներ: Հայ գրիչը նույնպես հետևել է հարազատ ժողովրդին, շալակած իր կիսավարտ ձեռագրերը և գրեմական պիտույքները: Բերենք միայն մի փաստ, մոնղոլների արշավանքների հետևանքով միջնադարի հայ ականավոր փիլիսոփա, Տաթևի համալսարանի ռեկտոր Հովհան Ռոտմեցին ստիպված է լինում իր աշակերտներով փոխադրվել մի տեղից մի այլ տեղ, պատսպարվել թավուտներում և այրերում՝ թընդհատելով իր դասավանդումը աշակերտների հետ: Նրա հետ միասին թափառել է Ռոտմեցու գիրքն ընդօրինակող գրիչ Հակոբը, որը մեծ դժվարություններով և տանջանքներով կարողացել ու ընդօրինակել է գիրքը, որքան կարողացել է, որովհետև, ինչպես ինքն է ասում, որտեղ որ սկսել է գրել, այնտեղ չի կարողացել ավարտել գրածը:

Հեռու երկրներում, օտարության մեջ հայ ժողովրդի այդ հատվածները աստիճանաբար ստեղծել են իրենց կուլտուրական կենտրոնները, և պատրաստել են ձեռագիր գրքեր: Այսպես, ձեռագիր գրքի արտադրության օջախներ են եղել նաև Լվովը, Կամենեց-Պոդոլսկը, Թեոդոսիան, Դրիմի մի շարք քաղաքներ, Բեսարաբիայի քաղաքներ, Հաշտարխանը, Հռոմը, Վենետիկը, Լիվոռնոն, Կոստանդնուպոլիսը, Երուսաղեմը, Ալեքսանդրիան, Նոր Զուղան, Սպահանը, Բոստոնը, Բոմբեյը, Կալկաթան, անգամ Ֆիլիպինյան կղզիները:

Հայ գրքի կուլտուրայի պատմության մեջ նրա գեղարվեստական ձևավորումը առաջնակարգ տեղերից մեկն է գրավում: Այս տեսակետից հայ ձեռագիր գրքի մանրանկարչությունը հասել է կատարելության բարձր աստիճանի և իր արժանավոր տեղն ունի արվեստի համաշխարհային պատմության մեջ: Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում գոյություն են ունեցել մանրանկարչության առանձին դպրոցներ-

ուղղություններ: Հայաստանում հայտնի էին Գլածորը, Տաթևը, Հաղպաա», Թարգմանչաց և Նորավանք կոչված մենաստանները, Բագնայրը, Աղթամարը, Կիլիկիայում՝ Կարմիր Վանքը, Սկևռան, Դոռմկլան, Դրազարկը, Ակները, Սիսը և այլն:

Հայ ձեռագիր գրքի գեղարվեստական ձևավորումը իր զարգացման զագաթնակետին է հասնում XIII և XIV դարերում: Հայ մանրանկարչությունը աչքի է ընկնում իր վառ գույներով, ոսկու և ներկերի առատ գործածությամբ: Մանրանկարի սյուժեները բազմազան են և շատ հաճախ վերցված են իրական կյանքից՝ աշխատանքի տեսարաններ, դիմակախաղ, թատրոնական տեսարաններ, ծաղրանկարներ և այլն:

Հայ մանրանկարչության խոշորագույն ներայացուցիչներ են եղել Թորոս Ռոսլինը (XIII դ.), Սարգիս Պիծակը (XIII-XIV դդ.), Սոմիկը (XIII դ.) և ուրիշներ: Վերջինս բացի տաղանդավոր մանրանկարիչ լինելուց, նաև ականավոր ճարտարապետ ու քանդակագործ է եղել:

Ինչպես վերը նշվեց, դեռևս հիմնգերոդ դարում, հայ գրերի գյուտից անմիջապես հետո նորաբաց հայկական դպրոցներին զուգընթաց աստիճանաբար ստեղծվեցին նույն վանքերին կից գրատուն-մատենադարաններ: Գրադարաններ Հայաստանում գոյություն են ունեցել դեռ մինչև հիմնգերոդ դարը: Մովսես Խորենացու վկայությամբ Հայաստանում եղել են պալատական և մեհենական գրադարաններ դեռևս մեր թվականության առաջին դարերից սկսած: Էջմիածնի մատենադարանը իր սկիզբն է առել հիմնգերոդ դարից: Այդ մասին խոսում է նրա առաջին վարիչը, նույն դարի նշանավոր պատմաբան Ղազար Փարպեցին իր «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» աշխատության մեջ:

Դարերի ընթացքում խոշոր թափերի է հասնում ձեռագիր գրքի արտագրությունը Հայաստանում: Վանքերին կից գրատուն-մատենադարանները լցվում են հազարավոր գրքերով: Միայն Տաթևի վանքի մատենադարանն ուներ 10.000 կտոր ձեռագիր գիրք: Մեծ հռչակ էին վայելում Հաղպատի, Սանահինի, Տաթևի, Սաղմոսավանքի, Գեղարդի, Հովհաննավանքի, Աղթամարի, Վարագի, Նարեկի մատենադարան-գրադարանները: Հայ իշխաններն ու բարձր հոգևորականությունը ունեցել են իրենց անձնական գրադարանները: XI դարում նշանավոր էր Գրիգոր Մագիստրոսի անձնական գրադարանը: Սակայն, ինչպես պատմական փաստերն են ցույց տալիս, հայ ձեռագիր գրքի ճակատագիրը նույնն է եղել, ինչպիսի վիճակ ապրեք է նրա ստեղծող հայ ժողովուրդը: Անընդհատ պատերազմները, կոտորածն ու գերեվարումը, բարբարոս ցեղերի ու ժողովուրդների արշավանքները Հայաստանում ոչնչացնում ու ավերում էին հայ ժողովրդի ստեղծած կուլտուրական արժեքները: Զավթիչ-կողոպտիչները գրադարաններից

հանում էին ձեռագիր գրքերը, ոչնչացնում և հրկիզում էին հրապարակներում կամ տանում էին իրենց հետ օտար շուկաներում վաճառելու: Սելջուկներն իրենց արշավանքի ժամանակ միայն մի վայրում՝ Բաղաբերդում 1170 թվականին այրեցին 10,000 ձեռագիր գիրք: Իսկ Լենկ-Թեմուրը հրամայեց այրել Տաթևի վանքը ու նրա համալսարանի հռչակավոր գրադարանը և ըստ ավանդության՝ ձեռագրերի մի մասն էլ փոխադրեց Սամարղանդ:

Բացի հրկիզումից և ոչնչացումից, հայ ձեռագիր գիրքը նույնպես «գերեվարվում» էր, ինչպես հայ ժողովրդի առանձին հատվածները: Հայ ժողովուրդը սիրել է գիրքը պաշտելու աստիճան և նրա թշնամիները այդ լավ հասկանալով «գերում» էին նաև գիրքը և հետո վաճառում կամ մեծ փրկանքներով վերադարձնում էին տիրոջը: Հայ ժողովրդի պատմությունը լի է նման փաստերով, որոնք գունեղ պատմում են այն մասին, թե ինչպես առանձին անհատներ կամ ամբողջական համայնքներ մեծ փրկանքներով ազատում էին «գերի ընկած» ձեռագիր գիրքը:

Գիրքը շատ բարձր է գնահատել հայ ժողովուրդը: Այն եղել է նրա համար գիտության, գիտելիքների, լույսի աղբյուր: Հայ ժողովուրդը սիրել ու գնահատել է գիրքը և շատ հաճախ պատրաստ է եղել զրկվել ամեն ինչից, բայց ոչ գրքից: Դրա լավագույն ապացույցներից են ոչ շատ հեռու ժամանակներում տեղի ունեցած պատմական փաստերը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ թուրքական հրոսակախմբերը կոտորում էին հայերին և մոտ մեկ միլիոնից ավելի հայերի տեղահանում և քշում էին դեպի անապատները, այդ սարսափելի կոտորածներից ու արիավիրքներից մի կերպ ազատվածները թողնելով իրենց օջախները, ամբողջ ունեցվածքը, բայց շատ հաճախ ձեռագիր գիրքը, որ սերմնդեսերունդ պահվում էր ընտանիքում, գրկած կամ շալակած վերցնում էին իրենց հետ և այնպես փախչում:

Այսպիսի ճակատագիր է ունեցել հայ ձեռագիր գիրքը: Այն գալիս է դարերի խորքից, անցել է դաժան ճանապարհ և եթե ներկայումս այդքան ավերածություններից, ժամանակի ավերումներից հետո պահպանվել է հսկայական քանակությամբ հայերեն ձեռագիր գրքեր (մոտ երկու և կես տասնյակ հազար), ցույց է տալիս, թե ինչպիսի քանակ է կազմել ձեռագիր գրքի արտադրությունը Հայաստանում: Բնական է, որ վերը նկարագրված պայմաններում դժվար թե մինչև մեր օրերը հասներ հիմնգերոդ դարի առաջին գրքերից, ինչպես նաև այդ շրջանի հայ հեղինակների ինքնագրերից:

Հայերեն ամենահին ձեռագիրը, որ ունի թվական, այսպես կոչված Լազարյան ճեմարանի ավետարանն է, գրված 887 թվականին, Վանանդում (Ղարս): Հիմնգերոդ դարի ձեռագիր մի գրքից է Մատենադարանի N 1577 ձեռագրի պահպանակը՝ ֆորագցը: Հետագա

VI, VII, VIII դարերից մեզ հասել են նույնպես միայն պատառիկներ: Մատենադարանում կան X դարի մի շարք ձեռագրեր, բոլորն էլ մագաղաթի վրա գրված, ինչպես նաև մի ձեռագիր ժողովածու՝ գիտափիլիսոփայական բովանդակությամբ, գրված թ.դթի վրա: Այն ժամանակ, երբ թ.ուդթը միայն XII դարում մուտք գործեց եվրոպա, X դարում Հայաստանում արդեն գիրքը գրում էին նաև թ.դթի վրա:

Չափազանց մեծ արժեք է ներկայացնում X

դարում գրված «Փղոսկրյա» կոչված ավետարանը: Այսպես է կոչվում ձեռագիրը նրա կազմը փղոսկրից լինելու համար: Սա ամենահին հայերեն ձեռագրերից մեկն է, որն ունի իյուստրացիաներ: Նրա փղոսկրյա կազմը, որը արվեստի բարձրորակ մի աշխատանք է, VI-VII դարերի գործ է համարվում:

Դարերի ընթացքում անլուր տանջանքների ու հալածանքների պայմաններում հայ ժողովրդի ստեղծած մտավոր կուլտուրայի այդ մեծարժեք գանձերի իսկական ժառանգորդն ու գնահատողը եղավ միայն Սովետական իշխանությունը:

Սովետական Հայաստանի կառավարության առաջին դեկրետներից մեկը վերաբերում է ձեռագիր գրքին: Այդ դեկրետով ձեռագիր գիրքը համարվում է պետական սեփականություն և էջմիածնի Մատենադարանի ֆոնդի հիման վրա ստեղծվում է Հայաստանի պետական ձեռագրատուն՝ մատենադարանը:

Ներկայումս Մատենադարանում ձեռագրերի ֆոնդը կազմում է մոտ 14,000 միավոր (ձեռագիր գիրք և պատառիկներ), ըստ որում այդ ֆոնդի մեծ մասը հավաքվել է Սովետական իշխանության տարիներին: Հայ ձեռագիր գրքի հարուստ ֆոնդ ունի նաև Վենետիկի Մխիթարյանների գրադարանը (մոտ 4000 միավոր), Երուսաղեմի հայկական պատրիարքարանի գրադարանը (մոտ 4500 միավոր), Վի»ննայի Մխիթարյանների գրադարանը (մոտ 1200 միավոր), Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանը (1000 միավոր): Մնացած հայ ձեռագիր գրքերը գտնվում են աշխարհի խոշորագույն գրադարաններում ու թանգարաններում՝ Բրիտանական թանգարանի գրադարանում, Փարիզի ազգային մատենադարանում, Բեռլինի պետական գրադարանում, ՍՍՍՐ Գիտությունների ակադեմիայի գրադարանում, Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան հանրային գրադարանում, Վ. Ի. Լենինի անվան Սովետական Միության պետական գրադարանում և այլուր: Ամբողջ աշխարհում, ինչպես վերը նշվեց, հայերեն ձեռագրերի քանակը կազմում է մոտ 25000 միավոր:

Ձեռագիր հայ գիրքը մինչև XVIII դարը ներառյալ շարունակել է առաջ գալ և կատարել իր կուլտուրական դերը: Սակայն XVI դարի երկրորդ տասնամյակից սկսվում է նոր շրջան հայ գրքի պատմության մեջ՝ տպագրության շրջանը: Որքան էլ որ ձեռագիր գիրքը շարունակել իր գոյությունը, ինչպես էլ որ զարգանար, այնուամենայնիվ հետագայում տպագրության շրջանում, այն աստիճանաբար պիտի զիջի» իր տեղը տպագիր գրքին, որն օրեցօր զարգանում էր և. ունենում էր նորանոր հաջողություններ:

Եթե հայ ձեռագիր գիրքը, բացի ազգային ինքնության պաշտպանության, համազգային ընդհանուր միության իր ունեցած կոչումից, կարևոր գործոն է հանդիսացել հայ ժողովրդի հասարակական գիտակցության արտահայտման բնագավառում, լուրջ ազդեցություն է ունեցել նրա հասարակական բարոյական, կրոնական գաղափարների զարգացման վրա), ապա հայ տպագիր գրքի գործունեության շրջանակը առավել լայնանում ու բազմաբովանդակ է դառնում, ավելի է մեծանում նրա սոցիալական դերը:

Տպագրության գյուտը խոշորագույն երևույթ է եղել մարդկության կյանքում: Դա հսկայական բարերար ազդեցություն է ունեցել գիտության, գրականության, արվեստների, տեխնիկայի և ընդհանրապես մարդկության հասարակական և կուլտուրական կյանքի զարգացման վրա: Մարքսը և Էնգելսը բարձր են գնահատել տպագրության գյուտը, դասելով մեծագույն հայտնագործությունների շարքին: Մարքսի խոսքերով ասած բուրժուական զարգացման անհրաժեշտ նախադրյալներից մեկը հանդիսացել է տպագրությունը:

Արդ, հայ տպագիր գրքի երևան գալը հետևանք պետք է համարել նման զարգացման սկզբնավորմանը հայ կյանքում: Սակայն, ի տարբերություն եվրոպական ժողովուրդների, այդ զարգացումը ստեղծվում էր ոչ թե հայրենի երկրում (բուն հայ բնաշխարհը դեռևս շատ հեռու էր նման

հասարակական ֆորմացիայի անցնելու), այլ դրանից դուրս՝ հայկական գաղութներում, որոնք աշխուժ կապերի մեջ լինելով առևտրի համաշխարհային կենտրոնների հետ, կարողացան առաջիններից մեկը օգտագործել տպագրության դարակազմիկ գյուտը: Եվ ահա XVI, դարի համարյա սկզբներից սկսած հայ տպագիր գիրքը ելնելով ծավալուն իր սոցիալական ֆունկցիայից, խոշոր դեր է կատարել մեր ժողովրդի հասարակական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքի բնագավառներում:

Այս տարի լրանում է հայ տպագրության ուղիղ 450-ամյակը: 1512 թվականին, հեռավոր Վենետիկ քաղաքում լույս տեսավ հայերեն առաջին տպագիր գիրքը, որ կոչվում է «Պարզատումար»: Օրացուցային տիպի ժողովրդական մի գիրք է այդ: Գրքի տպագրիչը Հակոբ Մեղապարտն էր, առաջին հայ տպագրիչը: Այդքան վաղ ժամանակներում, Գուտենբերգի գյուտից մոտ 55 - 60 տարի հետո, հայերեն տպագիր խոսքի երևան գալը խոշոր երևույթ էր հայ կուլտուրայի պատմության մեջ: Դրանով սկիզբ դրվեց Հայ ժողովրդի կուլտուրական կյանքի նոր դարաշրջանին:

Հոբելյանական այդ տարեթիվը, որ համընկնում է հանճարեղ Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակի հոբելյանին, հայ կուլտուրայի ամենամեծ տոնն է: Մեսրոպ Մաշտոց և Հակոբ Մեղապարտ: Առաջինը մեզ տվեց գիր ու գրականություն, որն ամխորտակ մի զենք եղավ հայ ժողովրդի հետագա գոյության համար, լուսատու աստղի նման առաջնորդեց նրան դարերի միջով, ապավեն ու մեցուկ հանդիսացավ ժողովրդի տառապանքի ու հուսալքման օրերին: Երկրորդը մեզ տվեց տպագրություն, որով սկիզբ դրվեց օգտվելու մարդկային մտքի հանճարեղ այդ պտուղից, ասպարեզ ստեղծեց մեսրոպատառ գրքին դուրս գալու լայն աշխարհ, լինելու ամեն տեղ, դառնալու ամենքի սեփականություն, կատարելու մեր ժողովրդի կյանքում սոցիալական իր մեծ դերը:

Գիտենք, որ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ տառապել է օտարի լծի տակ: Սակայն, առանձնապես շատ ծանր է եղել նրա վիճակը վերջին հինգ դարերում՝ Թուրքիայի և Իրանի տիրապետության օրոք: Արևելքի հետամնաց, ավատական այդ երկրները ոչ միայն ժողովրդի կյանքի ապահովության համար նվազագույն պայմաններ թ.էին տալիս, որի հետևանքով և շարունակվում էր հնուց արդեն սովորություն դարձած նրա արտագաղթը երկրից դեպի օտար հորիզոններ, այլև հնարավորություն թ.էին ստեղծում կուլտուր-լուսավորական որևէ աշխատանքի, այդ թվում և տպագրության: Այս պարագաներում հայ ժողովրդից առանձին խմբեր թողնում էին հայրենի հողը և օտար երկրներում էին փնտրում

նպաստավոր պայմաններ՝ լուսավորական աշխատանքներ կատարելու համար:

Հեռավոր վայրերում նրանք հիմնում էին տպարաններ, ստեղծում էին տպագիր գրականություն և այդ հեռավոր կուլտուրայի օջախներից ջանք թ.էին խնայում իրենց ուժերը նվիրելու հարազատ ժողովրդի կուլտուր-լուսավորական գործին: Այս տեսակետից պատահական թ.է, որ առաջին հայերեն տպագիր գիրքը լույս ընծայվեց Վենետիկում և ոչ թե հայրենի հողում:

Միայն XVIII դարի վերջին քառորդում, հայերեն գրքի առաջին տպագրությունից մոտ 260 տարի հետո, մեծ դժվարությամբ հնարավոր եղավ կազմակերպել էջմիածնում տպարան (1771 թ.) և նրան կից թ.դթի գործարան: Դրանով էլ սկսվեց տպագրական և հրատարակչական գործունեություն հայրենի հողում՝ Հայաստանում: Սակայն պետք է ասել, որ մինչև սովետական կարգերի հաստատումը մեզ մոտ, տպագրության գործում առաջատարը շարունակեցին մնալ օտար երկրներում եղած հայ տպագրության օջախները:

Թե ինչ աստիճանի է հայ ժողովուրդը սիրել գիրքը և ընդհանրապես տպագրության կուլտուրան, ցույց է տալիս այն ակնառու փաստը, որ դեռևս XVII դ. առաջին կեսին, 1640 թվականին, ֆեոդալական Իրանի հեռավոր անկյուններից մեկում՝ Սպահանի մոտ գտնվող Նոր Ջուղա գյուղաքաղաքում հայերը առանց տպարան տեսնելու, և միայն հեռավոր պատկերացում ունենալով տպագրության մասին, հիմնում են տպարան, որի մամուլը, տառերի փորագրումն ու ծուլումը, անգամ տպագրական թ.ուղթը պատրաստում են իրենք՝ տնայնագործական եղանակով: Սկսվում է բավականին եռանդուն տպագրական հրատարակչական գործունեություն: Առաջինը, որ այդ տպարանում լույս է տեսել, մեծածավալ «Հարանց վարք» անունով գիրքն է (1641 թ.), հետո «Խորհրդատետր» (1641 թ.), ապա՝ «Ատենի ժամագիրք» (1642 թ.): Փորձ են անում առաջին անգամ տպագրելու նաև հայերեն «Աստվածաշունչը»:

Նոր Ջուղայի տպարանը, ինչպես և այնտեղ տպագրված գրքերը եղել են ոչ միայն Իրանում, այլև սուբոդջ Մերձավոր Արևելքում առաջին տպարանն ու առաջին ապագիր գրքերը:

Շատ ուրիշ առաջավոր ժողովուրդների հետ միասին հայ ժողովուրդը իրավունք ունի հպարտանալու իր հարուստ գրականությամբ: Ուղիղ թ.որս և կես դարի պատմություն ունի հայ տպագրությունը: Այդ ժամանակվա ընթացքում հայ ժողովուրդը ստեղծել է ոչ միայն հարուստ ինքնուրույն գրականություն, այլև թարգմանել է մայրենի լեզվով գիտության և գրականության համաշխարհային դասական հեղինակներին: Հայերեն լույս են տեսել Արիստոտելի, Պլատոնի, Ցիցերոնի, Սենեկայի, Թուկիդիտեսի, Քսենոֆոնի, Տակիտոսի,

Սալյուստոսի, Հոմերոսի, Վիրգիլիոսի, Սոֆոկլեսի, Եվրիպիդեսի, Ֆիրոդուսու, Դանթեի, Խայամի, Տաստյի, Շեքսպիրի, Մերվանտեսի, Վոլթերի, Մուլի»րի, Դյուգոյի, Բայրոնի, Գյոթեի, Շիլլերի, Տոլստոյի, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Տուրգենևի, Գորկու, Չեխովի և շատ ուրիշների երկերը: Հայերեն են թարգմանվել մարքսիզմի կլասիկների՝ Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի երկերը:

Հայ տպագրության միջոցով մարդկության սեփականությունը դարձավ որոշ հույն և լատին դասական հեղինակների այն երկերը, որոնց բնագրերը կորել են, իսկ նրանց հայերեն թարգմանությունները, որ կատարվել էին հինգերորդ դարում, մնացել էին և հասել մեր ժամանակները:

Հայկական տպագրության առաջին օջախ՝ Վենետիկից հետո, հետզհետե տպագրության օջախներ են ստեղծվում Կոստանդնուպոլսում, Հռոմում, Նոր Զուղայում, Ամստերդամում, Փարիզում, Մարսելում, Լիվոռնոյում, Ջնյուեմիայում, Լոնդոնում, Մադրասում, Կալկաթայում, Թրի»ստում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Հաշտարխանում, Վի»ննայում, Մոսկվայում, Թիֆլիսում, Երուսաղեմում, Թեոդոսիայում և այլ հայկական գաղութներում: Աշխարհի համարյա բոլոր երկրներում գոյություն են ունեցել հայկական տպագրության օջախներ: Նրանց ցանցը տարածվում է Ամերիկայից մինչև ճապ, Եգիպտոսից մինչև Շվեդիա: Այդ օջախների չիվը հասնում է մի քանի հարյուրի, որոնցից մոտ երեք տասնյակը հանդիսացել են խոշոր կուլտուրական օջախներ: Կանգ թառնելով բոլոր օջախների պատմության ու նրանց ունեցած գործունեության վրա այստեղ մենք կտանք ընդհանուր ծանոթություններ միայն մի քանի կարևորագույն օջախների մասին:

Ինչպես վերը նշվեց հայ տպագրության օրրանը եղել Իտալիայի Վենետիկ քաղաքը: Դեռևս Կիլիկյան հայկական իշխանության օրերից (XI-XIV դդ.) հայերը առևտրական սերտ կապ են ունեցել Վենետիկի հետ: Մինչև հայերեն առաջին գրքի տպագրությունը, Վենետիկում երկար ժամանակ գոյություն ուներ հայկական գաղութ: Առաջին գրքի տպագրությունից հետո դեռևս երկար ժամանակ այդ գաղութը նշանակալից դեր է կատարել հայ իրականության մեջ: Իսկ 1717 թվին, երբ XVIII դարի հայ ականավոր լուսավորիչ Մխիթար Սեբաստացին իր

միաբանությունը փոխադրում է Վենետիկի ս. Ղազար կղզին, Վենետիկը այնուհետև դառնում է հայ տպագրության խոշորագույն օջախներից մեկը:

Վենետիկը առաջին քաղաքներից մեկն էր, որտեղ դեռևս 1469 թվից մուտք էր գործել Գուտենբերգի անմահ գյուտը: Եվ այն ժամանակ, երբ լույս տեսավ Հակոբ Մեղապարտի «Պարզատունարը», Վենետիկում գործում էին արդեն երկու հարյուրից ավելի տպարաններ, լույս էին տեսնում շատ լեզուներով գրքեր: Մեր առաջին տպագրիչ Հակոբ Մեղապարտը թե՛ր կարող անտարբեր մնալ այդ ժամանակվա Վենետիկի տպագրական ու հրատարակչական եռուզեռի, ժողովրդի զարգացման գործում տպագրության ունեցած խոշոր դերի նկատմամբ: Նա եղավ առաջինը մեր իրականության մեջ, որ օգտվեց մարդկության ստեղծած հանճարեղ այդ գյուտից՝ անմահացնելով իրեն մեր կուլտուրայի պատմության մեջ:

Տպագրիչ Հակոբ Մեղապարտը, որ հավանաբար ունեցել է և իր գործակիցները, հայկական բոլորագրի հիման վրա ստեղծում է հայերեն տպագրական տառեր և 1512 թ. տպագրում է իր «Պարզատունարը», որը ինչպես նշվեց, ժողովրդի գործածության համար մի հրատարակություն է: Նրա մեջ ցույց են տրված եկեղեցական տոները և, բացի դրանից, ինչպես սովորաբար լինում էր այդ ժամանակ, բովանդակում է նույնպես մեկնաբանություններ, հետևյալ ենթաբաժիններով «Կաղանդացոյց», «Նշանացոյց», «Երազացոյց», «Ծննդեան տղայոց» և «Մարմնախաղաց»:

Տպագրիչ Հակոբ Մեղապարտը հետևյալ՝ 1513 թվականին նույն տպարանում տպագրում և հրատարակում է թ.որս անուն ուրիշ գրքեր, դրանք են «Պատարագատետր», «Ուրբաթագիրք», «Աղթարք» և «Տաղարան»: Սրանք են հայ տպագրության երախայրիքը՝ հայերեն առաջին տպագիր գրքերը: Այդ հրատարակությունների շարքում առանձնապես ուշադրության արժանի է վերջինը՝ «Տաղարանը», որը մի ժողովածու է և բովանդակում է մեր միջնադարի բանաստեղծներ Հովհաննես Թլկուրանցու, Ֆրիկի, Սկրտիչ Նաղաշի տաղերը, ինչպես նաև Ներսես Շնորհալու 137 թափածո հանելուկները:

Հայ առաջին տպագրիչ Հակոբ Մեղապարտի հրատարակչական գործունեության գնահատման հարցում իրավացի թե՛ն եղել մեր որոշ բանասերները պահանի»լով, որ նա իր այդ հրատարակությունների բովանդակության (մ ասնավորապես «Աղթարքի» և «Ուրբաթագրքի») համար կանգնի «հասարակական դատարանի» առաջ: Եթե համեմատում ենք Հակոբի հրատարակությունները այդ ժամանակվա և նույնիսկ դրանից հետո ուրիշ ժողովուրդների առաջին տպագրությունների հետ, տեսնում ենք, որ վերջիններս իրենց

տպագրության առաջին շրջանում հրատարակել են միայն կրոնական ու եկեղեցական գրքեր, շատ հետո միայն աշխարհիկ բովանդակությամբ գրքեր: Հայտնի է, որ ռուս առաջին տպագիր գիրքը լույս է տեսել 1564 թվին: Այդ առաջին գրքից մինչև XVII դարի երկրորդ կեսը տպագրվել են բացառապես կրոնական-եկեղեցական գրքեր՝ ավետարաններ, գործք առաքելոցներ (ապոստոլներ), ժամագրքեր, խորհրդատետեր և այլն: Առաջին գիրքը, որ իր բովանդակությամբ կիսաեկեղեցական և կիսաաշխարհիկ է, տպագրվել է 70 տարի հետո 1634 թվականին: Իսկ մաքուր աշխարհիկ բովանդակությամբ առաջին գիրքը տպագրվել է 1647 թվականին:

Մինչդեռ, Հակոբ Մեղապարտի հրատարակությունները, բացի մեկից («Պատարագատետր»), եղել են ժողովրդական, աշխարհիկ բնույթի գործեր: Ինչ վերաբերում է «Ուրբաթագրքին» և «Աղթարքին», մասամբ և «Պարզատունարին», որոնց բովանդակությունը, ինչպես ասում են մեր բանասերներից ոմանք, «հետադիմական», «սնոտիապաշտական» է, որի համար և դատապարտում են նրան, ճիշտ թե՛ն: Մեր կարծիքով, նման բովանդակությամբ ժողովրդական գրքերի հրատարակությունը տպագրիչի կողմից տուրք է եղել իր ժամանակին, ժողովրդի պահանջներին: Հակոբ Մեղապարտից շատ հետո էլ, անգամ մինչև մեր դարի 20-ական թվականները հայերեն գրքեր էին տպվում երազահանով, վիճակախաղով, մարմնախաղացով և այլն, բայց ոչ ոքի մտքով թեր անցնում նման գրքերի հեղինակներին և դրանց տպագրիչներին «հասարակական դատարանի» առաջ քաշել: Վերջապես միայն «Տաղարանն» էլ բավական է, որ մեր առաջին տպագրիչը իր հրատարակչական գործունեությամբ դասվի մեր կուլտուրայի առաջադեմ ներկայացուցիչների շարքը:

Մինչև Մխիթարյանների տպարանի հիմնումը, Վենետիկում հրատարակվել են հայերեն շատ գրքեր: Տպագրվել են գերազանցապես իտալական՝ Ջովանի Բատիստա Պոլիսի, Միքելանի»-լու Բարբոնիի, Անտոն Բարտոլիի, Ջիակոմո Սորետտիի և ուրիշների տպարաններում: Եղել են նաև մեկ-երկու հայկական տպարաններ, որոնք ունեցել են կարճատև կյանք: Հրատարակված գրքերից առանձնապես աչքի են ընկնում իրենց տպագրությամբ «Ճաշոցն (1686 թ.), Մխիթար Մեքաստացու հրատարակությամբ «Աստվածաշունչը» (1733 թ.), նրա հիսուն տարվա մանրակրկիտ աշխատանքի արդյունք՝ երկհատոր «Հայկազեան բառարանը» (1749 - 1769թթ.), Միքայել Չամչյանի եռահատոր «Պատմութիւն հայոց» (1784-1786 թ.թ) կապիտալ աշխատությունները և այլն:

Վենետիկի ս. Ղազար կղզում 1789 թ. հիմնվում է Մխիթարյան միաբանության հայկական տպարանը: Այդ տպարանը, որ իր

գոյությունը շարունակում է մինչև այսօր, հայ տպագրության նշանավոր օջախներից մեկն է: Այստեղ տպագրվել են բազմաթիվ գրքեր՝ պատմաբանասիրական, հայագիտական, աշխարհագրական, կրոնական և այլ բովանդակությամբ, ինչպես նաև գեղարվեստական գրականություն: Տպագրության այս օջախում են տպվել Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրականքը» (1818 թ.), Փիլոն Եբրայեցու «Յաղագս նախախնամութեան» և «Յաղագս կենդանաց» աշխատությունները (1822 թ.), Սեբերիանոսի «Ճառքը» (1827 թ.), հունական, հռոմեական դասական գրողների և հայ հեղինակների աշխատությունները, Մխիթարյան միաբանության անդամներ Զագրատունու, Ալիշանի, Ավգերյանի, Ղազիկյանի և ուրիշների գիտական ուսումնասիրությունները և գեղարվեստական գործերը:

Մխիթարյանների մոտ, ս. Ղազար կղզում աււրել է Բայրոնը, որը Միաբանության անդամ Ավգերյանի ղեկավարությամբ սուվորել է հայերեն: Նրանք միասին կազմել և հրատարակել են «Քերականութիւն անգղիական և հայերէն» (1817 թ.) և ծավալուն «Բառարան անգղիարէն-հայերէն» (1821 թ.) գրքերը:

Այստեղ է տպագրվում 1843 թվից մինչև այսօր շարունակվող մեր ամենաերկարակյաց պարբերականը՝ «Բազմավեպ» ամսագիրը:

Հայ տպագրության այս օջախում, մասնավոր— րաւդես Մխիթարյանների տպարանի հիմնադրումից հետո, մեծ ու գնահատելի աշխատանք է տարված հատկապես հայագիտական գրականության հրատարակության բնագավառում: Տպագրվել են ոչ միայն բազմաթիվ արժեքավոր հայագիտական ուսումնասիրություններ, այլև հայ գրքի լուստմության մեջ առաջին անգամ այստեղ է գի տական հողի վրա դրվել հայ պատմիչների և ուրիշ դասական հեղինակների երկերի հրատարակությունը: Այս իմաստով, կարելի է ասել, Մխիթարյանները իրենց պարտքն են համարել յուրացնելու Վենետիկի մեծ տպագրիչ ու հրատարակիչ Ալդերի գործունեության որոշ տրադիցիաները դասական հեղինակների հրատարակության գործում:

Վենետիկի Մ խիթարյան միաբանության մի հատվածը XVIII դարի երկրորդ կեսերին անջատ վելով Միաբանությունից՝ 1772 թվին հաստատվում է Թրի»սսւ քաղաքում: Կառավարությունը թույլատրում է Մխիթարյանների այդ հատվածին ունենալու իր եկեղեցին և նրան կից հիմնելու մի ապարան, որը իրագործվում է 1775 թվին:

Իր հիմնադրման թվականից մինչև 1810 չիվը այնտեղ տպագրվել են մի քանի տասնյակ անուն ինքնուրույն և թարգմանական գրքեր հայերեն և հայատառ թուրքերեն: Այս հրատարակությունների շարքում առանձնապես նշելի են Վիլհելմ Ռոբերտսոնի երկհատոր «Վիպասանութիւն Ամերիկոյե գիրքը (1784 թ.), այնուհետև

Հնդկաստանում ապրող հայտնի մեկենաս Մարգար Շեիրիմանյանի թարգմանությամբ «Պատմութիւն Մեծին ճէնկիզխանի» (1788 թ.), «Յիշատակք և դիտողութիւնք... ի վերայ կայսրութեան Չինաց» (1788 թ.), Բրահմայի «Տնօրենութիւն մարդկային կենաց» (1784 թ.), Եզովպոսի «Առակներից առաջին հրատարակությունը (1784 թ.) և այլն:

1810 թվին Թրի»ստի Մխիթարյանները տեղափոխվում են Վի»ննա և այնտեղ, ի հակադրություն Վենետիկի միաբանության, ստեղծում են Վի»ննայի Մխիթարյան միաբանությունը, որը և գոյություն ունի մինչև այսօր: Նրանք Վի»ննայում միաբանության համար 1812 թվին կառուցում են վանք և նրան կից հիմնում տպարան:

Տարիների ընթացքում այս տպարանը այնքան է առաջադիմում, որ իր մեծությամբ և բազմալեզվյան հրատարակություններով գրավում է առաջնակարգ տեղ ոչ միայն Ավստրիայում, այլև Եվրոպայում: Այստեղ նշանակալից աշխատանք է տարվել մասնավորապես հայագետ Ա. Այտընյանի կողմից հայկական պոլիգրաֆիայի զարգացման ուղղությամբ, հատկապես տպարանի ծուլարանը մեծ դեր է կատարել հայկական տպագրական տառատեսակների հորինման ու զարգացման գործում:

Վի»ննայի Մխիթարյանների հրատարակչական գործունեությունը աստիճանաբար մեծ թափերի է հասնում: Նրանք տպագրել և հրատարակել են բազմաթիվ գրքեր՝ պատմա-աշխարհագրական, բնագիտական, կրոնական, ուսումնական, գեղարվեստական և այլ բովանդակությամբ: Սակայն Վի»ննայի Մխիթարյանների գրական հրատարակչական գործունեությունը նշանավոր է գերազանցապես իր հայագիտական ուսումնասիրություններով ու դրանց հրատարակություններով: Մեծ արժեք է ներկայացնում այնտեղ հրատարակվող «Ազգային մատենադարան» հայագիտական մատենաշարը, որը առ այսօր ընդգրկում է հայ և օտարազգի հայագետների 200-ից ավելի աշխատություններ:

Այս օջախում նույնպես տպագրվել են հայ, հույն, հռոմայեցի կլասիկների երկերը: Այստեղ տպագրվել են նաև Միաբանության ականավոր հայագետների՝ Գաթըրճյանի, Այտընյանի, Տաշյանի, Հովնանյանի, Գալեմբյարյանի, Ակինյանի և ուրիշների աշխատությունները:

1847 թվից մինչև 1863 չիվը այստեղ տպագրվել է «Եվրոպա» շաբաթաթերթը, իսկ 1887 թվից սկսել է հրատարակվել շատ արժեքավոր հայագիտական, պատմաբանասիրական «Հանդես ամսօրյա» ամսագիրը, որը շարունակվում է մինչև այսօր:

XVII-XVIII դդ. Արևմտյան Եվրոպայում, բացի վերոհիշյալներից, հայկական տպագրական օջախներ են ստեղծվում նաև Ամստերդամում, Հռոմում (դեռևս XVI դարից), Միլանում, Փարիզում, Լիվոռնոյում, Լոնդոնում, Լայպցիգում և ուրիշ քաղաքներում: Դրանց մեջ առանձնապես ուշագրավ է Ամստերդամի օջախը: Հոլանդիայի այս քաղաքում XVII դարում գոյություն է ունեցել հայկական մի այնպիսի սովոր գաղութ. որ կառուցել է նույնիսկ իր եկեղեցին:

Այդ դարի երկրորդ կեսերից Ամստերդամում կազմակերպվում է հայ տպագրական օջախ, որի շուրջը հավաքված են եղել Հայաստանից եկած մի խումբ մարդիկ:

Ամստերդամի տպարանի հիմնադիրն է Դպիր Մատթեոս Ծարեցին: Նա, Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, 1656 թվականին Էջմիածնից ուղևորվում է Արևմտյան Եվրոպա՝ գաղութահայության նյութական օժանդակությամբ այնտեղ հայկական մի տպարան հիմնելու հայերեն «Աստվածաշունչը» և այլ գրքեր տպագրելու համար:

Ծարեցին նախ գնում է հայ տպագրության օրրան՝ Իտալիա: Սակայն այնտեղ նա կաթոլիկ հոգևորականության կողմից արգելքների հանդիպելով և հալածանքների ենթարկվելով, երկու տարի թարչարվելուց հետո, որոշում է Իտալիայից դուրս փնտրել նպաստավոր միջավայր իր նպատակն իրագործելու համար: Ծարեցին իր ընտրության մեջ կանգ է առնում Հոլանդիայի վրա: Բողոքական Հոլանդիայում թեր կարող լինել այլևս կաթոլիկ կղերի հետապնդումներն ու արգելքները:

1658 թծին Ծարեցին հասնում է Ամստերդամ և այնտեղի հայ գաղութի օժանդակությամբ ձեռնամուխ է լինում տպարան հիմնելու: Նրան հաջողվում է 1660 թվականին ստեղծել այդ տպարանը: Ծարեցու պատվերով տպարանի տառերը պատրաստում է այդ ժամանակ ամբողջ Եվրոպայում իրենց տպագրություններով հռչակ հանած տպագրիչ-հրատարակիչ Էլզեվիր եղբայրների փորագրիչը՝ Խրիստոֆել վան Դեյկը: Սակայն Ծարեցուն վիճակված թեր տեսնելու դժվարությամբ գլուխ բերած իր այդ ձեռնարկության պտուղները: Կարճ ժամանակից հետո, 1661 թվին, վախճանվում է և նրա սկսած գործը շարունակում են ուրիշները:

Այստեղ աշխատել ու գործել են այնպիսի անձնագոհ ու խանդավառ մարդիկ, որոնց աշխատանքն առանձնահատուկ է հայ գրքի տպագրու-

թյան գործում: Անձնվեր այդ մարդկանց շարքում որպես կենտրոնական դեմք բարձրանում է Ոսկան Երևանցին, որը կարճ, բայց հերոսական աշխատանքով լի ութ տարիների կյանքը նվիրեց հայ գրքի և տպագրական գործի զարգացմանը, ի վերջո վատթար մարդկանց սաղրանքների ու մատնությունների հետևանքով զոհվեց հենց իր այդ գործի համար: Եթե ամեն մի նոր գործ, ասում է Լեոն, պահանջում է, որ ունենա իր զոհերը, ապա Ոսկան Երևանցին ամենամեծ զոհն է եղել հայ տպագրության գործում:

Ամստերդամի օջախը ունեցել է գործունեության երկու փայլուն շրջան: Չնայած Ոսկան Երևանցին աշխատել է առաջին շրջանում, բայց նրա անձնագրի աշխատանքը ոգևորության աղբյուր է եղել նաև երկրորդ շրջանի աշխատողների համար, որոնք շարունակելով Ոսկան Երևանցու սկսած գործը՝ ավելի ծավալել ու զարգացրել են:

Այս օջախում, բացի Մատթեոս Ծարեցուց և Ոսկան Երևանցուց, աշխատել են Ավետիս Ղլիճենցը (Ոսկանի եղբայրը), Կարապետ Աղրիանացին, Թովմաս Նուրիջանյանը, որը եղել է օջախի գործունեության երկրորդ շրջանի կենտրոնական դեմքը: Այնուհետև, Նուրիջանյանի ազգականներ՝ Մատթեոս, Միքայել և Ղուկաս Վանանդեցիները, որոնք տպագրիչ ու հրատարակիչ լինելուց բացի, եղել են նաև գրքերի հեղինակներ:

Այն բացառիկ տեղը, որ գրավում է Ամստերդամի օջախը հայ գրքի ու տպագրության պատմության մեջ, չի սահմանափակվում միայն աշխատողների անձնագրի աշխատանքով, այլև, որ գլխավորն է, աչքի է ընկնում գրական, հրատարակչական և տպագրական այն գործունեությամբ, որ հանդես են բերել օջախի անխնայ մշակները հայ գրքի ու տպագրության զարգացման գործում:

Այստեղից է սկսվում իր ամբողջության մեջ վերցրած հայ տպագիր գրքի բազմաբովանդակ դա՞նալը, հրատարակվում են ժողովրդի համար պատմական, աշխարհագրական, դպրոցական ուսումնական գրքեր: Առաջին անգամ այստեղ է հիմք դրվում մեր պատմիչների երկերի հրատարակության գործը: Ինչ վերաբերում է հայկական պոլիգրաֆիայի զարգացմանը, ապա պետք է ասել, որ այս օջախի հրատարակած գրքերը համարյա թե՛ն զիջում այդ ժամանակ մեծ զարգացում ունեցած եվրոպական գրքի տպագրական տեխնիկային: «Աստվածաշնչի» բարձրորակ տպագրությունը ֆրանսիական Լյուդովիկոս XIV թագավորի հատուկ ուշադրության ու հավանությանն է արժանանում: Ամստերդամի հայկական տպարանում, առաջին և երկրորդ շրջանում, ապագրված գրքերից ուշադրության արժանի են հայերեն «Աստվածաշնչի» առաջին տպագրությունը (1666 թ.): Ոսկան Երևանցին դրա համար լրացուցիչ տառատեսակներ, նոր տեսակի գլխագրեր, թռչնագիր, զարդեր էր

պատվիրել Ամստերդամի մեկ ուրիշ հայտնի փորագրիչ հունգարացի Նիկոլա»-ւս Կիսին: Գրքի տպագրությունը ոչ միայն հոյակապ է, այլև նրանում կան իլյուստրացիաներ, որոնցից մի քանիսը գերմանական վերածնության հանճարեղ արվեստագետ Ալբրեխտ Դյուրերի գործերն են: Այնուհետև՝ Սովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ա՞ջին հրատարակությունը (1695 թ.), որն ունի «Ազգաբանութիւն Տոհմիւն Յաբեթեան, յօրինալ ի Սովսէսէ Խորենացւոյ յեռամեծ վարդապետէ և յոգներախտ Քերթոզաօրէ» վերնագիրը, ինչպես նաև Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյցը» (1668 թ.): Այս օջախումն է առաջին անգամ տպագրվել Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութիւն»-ը (1669 թ.), որն ուշադրության արժանի է նաև նրանով, որ հեղինակը մեր պատմիչներից առաջինն էր, որի կենդանության օրոք տպագրվեց իր երկը (նա վախճանվել է 1670 թվին):

Դպրոցական-ուսումնական գրքերից նշելի են Մատթեոս և Ղուկաս Վանանդեցիների հորինած «Դուռն իմաստութեան կամ Ոսկեայ դուռն դպրատան» գիրքը (1699 թ.), որը դասագիրք է դեռատի «հայկազուն» մանուկների համար և ապա՝ նույն հեղինակների «Բնաբանութիւն իմաստասիրական և տարրական» երկը (1702 թ.), առաջին հայերեն տպագիր գիրքը քիմիայի վերաբերյալ:

Լույս են տեսել նաև գերազանցապես հայ վաճառականների համար գործնական նշանակություն ունեցող կարևոր և անհրաժեշտ գրքեր: Դրանցից հիշատակենք Ղուկաս Վանանդեցու կազմած «Գանձ թափոց, կշռոց, թւոց և դրամից բոլոր աշխարհի» աշխատությունը (1669 թ.) և «Համատարած աշխարհացոյց» քարտեզը (1695 թ.), իր «Բանալի Համատարած աշխարհացոյցի» գրքույկով: Դա հայերեն առաջին տպագիր քարտեզն է: Նրա փորագրիչներն են եղել հոլանդացի Աղրիան և Պետրոս Սկոմբեկ եղբայրները, որոնք աշխատել են Ղուկաս Վանանդեցու անմիջական մասնակցությամբ: Քարտեզը բացառիկ գեղեցիկ է, զարդարված է հունական դիցաբանությունից և աստղաբաշխությունից վերցրած պատկերներով, որոնց կատարումը գերազանց է: Քարտեզագրության պատմության մեջ հայկական առաջին այս տպագիր քարտեզը համարվում է լավագույններից մեկը ամբողջ աշխարհում:

Ի վերջո այս տպարանում է տպագրվել Թովմաս Նուրիջանյանի և Ղուկաս Վանանդեցու ծանոթ և բարեկամ, եվրոպացի առաջին հայագետ Սկրոդերի «Գանձ Արամեան լեզուի» (Thesaurus Linguae Armeniae) ուսումնասիրությունը (1711 թ.), որի մեջ բացառիկ արժեք է ներկայացնում արևելահայերի գրական լեզվի՝ աշխարհաբարի առաջին քերականությունը:

Վանանդեցիների տպագրական-հրատարակչական գործունեությունը տևել է մինչև 1717 թվականը, նրանք հրատարակել են ուշադրության արժանի ուրիշ շատ գրքեր:

Ֆրանսիայի մայրաքաղաք Փարիզում հայերեն գրքերի տպագրությունը սկսվել է դեռևս XVII դարի առաջին կեսերից՝ 1633 թվից: Սակայն տպագրական այս օջախը իր զարգացումն է ապրել հատկապես XIX դարում և հետագայում:

Հայ գրքի ու տպագրության պատմության մեջ Փարիզի օջախը նշանակալից դեր է կատարել: Գրքերի ու պարբերականների տպագրությունից բացի, այս քաղաքը մեծ ծառայություն է մատուցել նաև հայ պոլիգրաֆիայի զարգացմանը: Այստեղ զարգացել է և հայագիտությունը, որով զբաղվել են գերազանցապես ֆրանսիացիները (Կարի»ր, Վ. Լանգլուա, Ա. Մեյե, Ֆր. Մակլեր, Լ. Մարի»ս, Է. Բենվենիստ, Ֆր. Ֆեյդի, Ժ. Ֆուրկե և ուրիշներ):

Անցյալ դարի կեսերից Փարիզի հայ գաղութը ստեղծվել էր, ի տարբերություն Հայկական այլ գաղութների, ոչ թե թուրքական կամ իրնական հալածանքների հետևանքով (այդպիսին Փարիզի հայկական գաղութը դարձավ մասնավորապես առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո), այլ գերազանցապես հայ մտավորականներից: Այդ ժամանակ համաշխարհային մայրաքաղաք համարվող Փարիզը և նրա բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները դեպի իրենց էին ձգում աշխարհի բոլոր երկրներից մարդկանց, երիտասարդներին, այդ թվում հատկապես արևմտահայ, ինչպես և ռուսահայ երիտասարդներին: Իսկ երբ Մուրատյան վարժարանը Վենետիկից այդտեղ փոխադրվեց, ավելի ևս նպաստեց հայ գաղութի սովորացմանը: Եվ ահա Փարիզում ապրող մտավորական այդ հայերը կարճ ժամանակից հետո սկսում են գրական հրատարակչական գործունեությամբ զբաղվել:

Հայերեն գրքերը տպագրվում էին ֆրանսիական տպարաններում, հետագայում հիմնվում են և հայկական տպարաններ: Բանասեր Կարապետ Շահնազարյանը 1856 թվին ստեղծում է իր սեփական գրաշարանոցը և ֆրանսիական մի տպարանում (Թյունո և ընկ.) տպագրում է գրքեր: Նա 1857-64 թվականների ընթացքում «Շար հայ մատենագրաց» մատենաշարով տպագրել և հրատարակել է մեր մի շարք պատմիչների՝ Ղևոնդ Երեցի, Ստեփանոս Տարոնացու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Սմբատ Սպարապետի, Վահրամ Բաբունու, Մովսես

Կաղանկատվացու, Թովմա Մեծոփեցու, Միքայել Ասորու երկերը, որոնց մի մասը առաջին անգամն էր տպագրվում:

XIX դարի վերջին տասնամյակներին և մեր դարի սկզբներին ավելի լայն զարգացում է ունենում տպագրական այդ օջախի գործունեությունը: Շարունակվում է գրքերի և պարբերականների տպագրությունը ավելի մեծ թափերով, ինչպես ֆրանսիական, նույնպես և նորաբաց հայկական տպարաններում: Սակայն, ինչպես վերը նշեցինք, տպագրության այդ օջախը մեծ դեր է կատարել մեր պոլիգրաֆիայի զարգացման գործում:

Մեր տպագրական տառերը, որ ստեղծվել էին դեռևս XVI դարում, ժամանակի ընթացքում կրել էին որոշ փոփոխություններ, ունեցել էին որոշ զարգացում: Այս գործում մեծ աշխատանք են կատարել Ռսկան Երևանցուց սկսած մինչև Պոլսի գրածուլիչ տպագրիչներ Արապյանն ու Մյուհենտիսյանը: Սակայն հայկական տպագրական տառերը մնում էին հիմնականում նույնը:

Հայկական տպագրական տառերի մեջ մեծ բարեփոխություն մտցվեց այս օջախում, XIX դարի կեսերին: Նոր հորինված այդ տառերը թ.տարբերվելով ավանդական մեր տպագրական տառերից, մեսրոպյան գրերից, նոր ձև ու տեսք ունեին: Դրանք ուղղաձիգ էին, կլոր տեսքով և իրենց գծագրերով, կազմությամբ ու բնույթով մոտենում էին լատինական տպագրական տառերին:

Հայկական տպագրական տառերի մեջ այդ վերափոխությունը կատարեց վիմագրիթ. փորագրիթ. կրածույլ, տպագրիչը, գրող արևմտահայ ճանիկ Արամյանը, որը սկզբնական շրջանում զբաղվել է դերձակությամբ, մասամբ և գրաշարությամբ: 1846 թվականին փոխադրվելով Փարիզ, կարճ ժամանակից հետո նրան հաջողվում է ընդունվել աշխատանքի ֆրանսիացի նշանավոր գրածուլիչ ու փորագրիչ Վալտերի տպարանը: Այստեղ նա խորանում է տպագրական արվեստի մեջ, իր գիտելիքները կատարելագործում և փորագրիչ Վալտերի աջակցությամբ, երկար տարիների համառ աշխատանքից հետո, հորինում է այն տառերը, որոնք մինչև հիմա էլ կոչվում են նրա անունով՝ արամյան տառեր: Իր տառերով նա գրքեր ու պարբերականներ է սկսում տպել նախ Վալտերի տպարանում, իսկ 1859 թվին Փարիզում հիմնում է իր սեփական տպարանը, որտեղ լույս են տեսել շատ գրքեր: Ի դեպ Մ. Նալբանդյանի «Երկու տողը» տպվել է այդ տպարանում:

Ճանիկ Արամյանի կատարած բարեփոխությունը նշանակալից երևույթ ու համարձակ քայլ էր հայկական տպագրական տառերի զարգացման գործում: Դրա հետ կարող է թերևս մրցել Վի»ննայի Մխիթարյանների կատարած աշխատանքը այդ ուղղությամբ:

Այդ նույն XVII-XVIII դդ. հայկական տպագրական օջախներ են ստեղծվում նաև Արևելքի երկրներում՝ Իրանում, Թուրքիայում և Յնդկաստանում: Դրանց մեջ առանձնապես նշանակալից է հնդկահայ տպագրական օջախների գործունեությունը: Այստեղ է, որ հայ իրականության մեջ առաջին անգամ ստեղծվում են քաղաքական բովանդակությամբ գրքեր:

Յնդկաստանի հետ հայերը հարաբերության մեջ են եղել դեռևս հնագույն ժամանակներից: Սակայն, XVIII դարի երկրորդ կեսից է, որ այդ երկրի մի շարք քաղաքներում, մասնավորապես Մադրասում և Կալկաթայում ստեղծվում են բավական սովոր թվով հայկական գաղութներ, որոնց հիմնադիրներն էին պարսկական ճնշումներից ու հալածանքներից փրկություն փնտրող գերազանցապես նոր Զուլայի հայերը: Կարճ ժամանակից, հնդկահայ այդ գաղթավայրերում հայերն ստեղծում են ապահով ու բարեկեցիկ կյանք: Շուտով նրանք սկսում են զբաղվել ոչ միայն կուլտուր-կրթական, այլև քաղաքական նպատակներ հետապնդող աշխատանքով: Այս պայմաններում է, որ առաջանում են քաղաքական բովանդակությամբ հայերեն գրքեր:

Այդ գրքերի ստեղծողն էր Շահամիր Շահամիրյանը, որ մադրասահայ գաղութի կուլտուր-կրթական կյանքի ակնաավոր դեմքն է եղել: Նա իր որդի Յակոբի անունով Մադրասում հիմնում է մի տպարան, առաջին հայկական տպարանը հնդկահայոց մեջ, որտեղ նախ տպագրում է մի «Այբբենարան» (1772 թ.), ապա՝ «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» (1772 թ.) և «Որոգայթ փառաց» (1773 թ.) քաղաքական բնույթի նշանավոր գրքերը, որոնք մեծ դեր են խաղացել մեր հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Առաջին գրքի հետապնդած նպատակն էր՝ արթնացնել հայերի մեջ ազգային ինքնագիտակցության գաղափարը և գրգել նրանց Ռուսաստանի հովանավորությամբ ազատագրելու Յայաստանը թուրքական և պարսկական բռնապետական լծից: Երկրորդ գիրքը բովանդակում է պետական, վարչական և օրենսդրական այն դեմոկրատական կարգերի նկարագրությունը, որոնք պետք է հաստատվեն ազատագրված Յայաստանի դեմոկրատական ռեսպուբլիկայում: Ինչպես մեր բանասիրությունն է ցույց տվել, այդ երկու գրքերն էլ գրված են սպասվող ֆրանսիական ռեպուբլիկայի ազդեցության տակ: Այդ գրքերը բացեցին նոր դարաշրջան հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Մադրասում էր, որ առաջ

եկավ հայ ազգային ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը:

Յետագա տարիներին Շահամիրյանի տպարանում տպագրվել են նաև Մեսրոպ Երեցի «Պատմութիւն մնացորդաց Յայոց և Վրաց» երկը (1775 թ.), Եկատերինա Բ մի նամակի թարգմանությունը՝ «Նամակ շնորհաց և պահպանութեան ի Տ. Եկատերինա դշխոյն Ռուսաց առ ի Յայոց քրիստոնէից բնակողաց ի դաշտն Ազոֆ, ի նորաշեն քաղաքի յանուանեալն Նախիջևան» (1781 թ.), իրեն՝ Շահամիրյանի նոր աշխատությունը՝ «Տետրակ, որ կոչի Նշաակ» (1783 թ.) և այլն:

Երկրորդ տպա բանը Մադրասում 1780-ական թվականների վերի»րին բացում է Յարություն Շմավոնյանը: Այդ տպարանը գործել է մինչև հետևյալ դարի տասական թվականները: Այստեղ տպագրվել են մի շարք գրական և փիլիսոփայական բովանդակություն ունեցող գրքեր, որոնցից մի քանիսը առաջին հրատարակությամբ: Դրանցից նշենք՝ Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանացը» (1779 թ.), Պորփյուրի (1793 թ.), Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդին» (1792 թ.), Սիմեոն Կաթողիկոսի «Տաղարանը» (1791 թ.), «Պատմութիւն կայսերն Փոնցիանոսի» (1790 թ.), «Բառագիրք փոքրիկ» (1803 թ.), «Մադրասի հայք անցք կամ գործք» (1806 թ.), «Բելիսարիոս» թարգմանական գեղարվեստական գիրքը (1809 թ.) և այլն:

Զնայած Մադրասի քահանա Յարություն Շմավոնյանի տպարանից լույս են տեսել բավականին արժեքավոր գրքեր, սակայն Շմավոնյանը մեր կուլտուրայի պատմության մեջ իր արժանի տեղն ունի ոչ այնքան հրատարակչական այդ գործունեությամբ, որքան նրանով, որ նա սկիզբ դրեց հայ լրագրության: Այդ տպարանում է տպագրվել առաջին հայ պարբերական «Ազդարարը» (1794-1796 թ.թ.), որի խմբագիրն ու հրատարակիչն է եղել ինքը Յարություն Շմավոնյանը:

XIX դարի սկզբներին 1809 թվականին Մադրասում Սարգիս Աղավելյանը հիմնում է իր տպարանը: Դա թվով երրորդ հայկական տպարանն էր այդ գաղութում: Բացի մի շարք գրքերից, այդ տպարանում է տպագրվել Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ» երկի առաջին հրատարակությունը (1810 թ.),

Յայ տպագրության գործում եռանդուն աշխատանք է ցուցաբերել Արևելյան Յնդկաստանի Կալկաթա քաղաքի հայ գաղութը: Այս քաղաքում առաջին տպարանը հիմնել է Յովսեփ Ստեփանոսյանը XVIII դարի 90-ական թվականներին: Այս տպարանում է, որ առաջին անգամ տպագրվել է Աբրահամ Կրետացու «Պատմութիւնը» (1796 թ.):

Առաջին տպարանի հիմնադրման ժամանակից մինչև անցյալ դարի 70-ական թվականները Կալկաթայում հիմնվել են տասից ավելի տպարաններ: Այդ տպարաններից համեմատաբար ավելի բեղմնավոր

են եղել «Հայկական մարդասիրական ճեմարանի» և «Արարատյան ընկերության» տպարանները:

Հայկական այս գաղութում տպագրված գրքերը իրենց բովանդակությամբ բազմազան են. հրատարակվել են պատմական, աշխարհագրական, ուսումնա-դաստիարակչական, թատերական, գեղարվեստական, կրոնական և այլ բովանդակությամբ գրքեր: Այս գաղութումն է գործել Աաբովյանին ժամանակակից, հայ գրականության (նոր շրջանի նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Մեսրոպ Թադիսյանը):

«Արարատյան ընկերության» տպարանում է տպվել Մեսրոպ Թադիսյանի «Ազգասեր» (1845-1848 թ.) և ապա «Ազգասեր Արարատյան» (1848-1851 թ.թ.) պարբերականը, որը սկզբում լույս էր տեսնում աշխարհաբար, բայց հետո ընթերցողների ցանկությանը ընդառախելով վերածվում է գրաբարի: Այստեղ են տպագրվել նաև Մեսրոպ Թադիսյանի պատմական, ուղեգրական, գեղարվեստական, մանկավարժական հեղինակությունները՝ «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս» (1847 թ.), «Պատմութիւն պարսից» (1846 թ.), «Ճառ դաստիարակութեան օրհորդաց» (1847 թ.): «Կարգ և կանոնք ս. Սանդուխտ դպրոցի» (1847 թ.), «Վեպ Վարսենկան» (1847 թ.), «Սօս և Սօնդիպի» (1847 թ.), «Վեպ Վարդգիսի տն. Տուհաց» (1846 թ.) և այլն:

Այս օջախումն են տպագրվել նաև Բեռնարդեն դը Սենպի»ռի և Շատոբրիանի երկերի հայերեն թարգմանությունները:

Բացի «Ազգասերից» տպագրական այս օջախում հրատարակվել են նաև ուրիշ պարբերականներ՝ «Շտեմարան», «Արեւելեան Հնդկաց լրագիր» և այլն:

XVII-XVIII դարերում Թուրքիայի հայկական գաղութներում գոյություն ունեին երկու տպագրական օջախ՝ Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում: XIX դարում դրանց չիվը ավելանում է նորերով, և առաջին. հերթին երուսաղեմի օջախով:

Հայկական տպագրության Կ. Պոլսի օջախը իր սկիզբն առնում է դեռևս XVI դարից: Վենետիկից հետո այդ քաղաքը առաջինն էր, որտեղ տպվեց հայերեն գիրքը: Այստեղ հիշյալ դարի երկրորդ կեսից հիմնվում է

հայկական տպարան, որը ստեղծել էր հայկական տպագրության սկզբնավորման պատմության մեջ, Հակոբ Մեղապարտից հետո, երկրորդ խոշորագույն դեմքը՝ Աբգար Դպիրը կամ Աբգար Թոքատեցին:

Թուրք-իրանական տառապանքներից փրկվելու համար էջմիածնի հանձնարարությամբ 1562 թվին Հռոմի պապի մոտ է ուղարկվում մի պատգամավորություն Աբգար Դպիրի գլխավորությամբ: Հռոմում պատգամավորությունը ոչ մի շոշափելի արդյունքի չի հասնում: Հիասթափված Հռոմից, Աբգար Թոքատեցին գնում է Վենետիկ: Այստեղ նա իմանում է, որ թուրքական իշխանությունները կռահել են իր պատգամավորության քաղաքական նպատակները: Դիվանագիտական նկատառումներով և իր հետքերը թաքցնելու համար, Վենետիկում նվիրում է իրեն կուլտուրական աշխատանքի գրքերի տպագրության: Պատվիրում է հայկական տպագրական տառեր և մի երկու անուն հրատարակելուց հետո տպարանական պարագաները հետն առած գնում է Կ. Պոլիս: Այստեղ նրան թուրքական իշխանությունները անմիջապես ձերբակալում և բանտ են նետում: Սակայն, կարճ ժամանակից, նրան հաջողվում է ազատվել և 1567 թվին հիմնել իր սեփական տպարանը:

Երեք տարվա ընթացքում Աբգար Թոքատեցին հրատարակել է մի քանի անուն գիրք, որոնց թվում «Փոքր քերականութիւն կամ Այբբենարան» (1567 թ.), «Տաղարան» (1568 թ.), «Տօնացոյց» (1568), «Մաշտոց» (1569 թ.) և այլ գրքեր: Այս գրքերի հրատարակությունից հետո Աբգար Թոքատեցու տպարանի, ինչպես և նրա մասին տեղեկությունները պակասում են: Թե Հակոբ Մեղապարտը և թե Աբգար Թոքատեցին ունեցել են իրենց հրատարակչական նշանները:

Երկար ժամանակ, մինչև հայերեն առաջին տպագրությունների հայտնաբերումը, Աբգար Թոքատեցին համարվում էր մեր առաջին տպագրիչը: Բոլոր դեպքերում նրա կատարած աշխատանքի կուլտուրական նշանակությունը մեծ է հետագա սերունդների համար: Նա երկրորդ հայ տպագրիչն էր: Հայկական տպագրության այդ երկու ռահվիրաները՝ Հակոբ Մեղապարտը և Աբգար Թոքատեցին իրենց արժանավոր և պատվավոր տեղն ունեն մեր կուլտուրայի պատմության մեջ:

Աբգար Թոքատեցու տպագրական-հրատարակչական գործունեությունից հետո մոտ հարյուր տարի այս օջախում հայերեն գրքեր թե՛ն տպվել: Միայն XVII դարի երկրորդ կեսերից սկսած հիմնվում են Երեմիա Զյոմյուրճյանի, Գրիգոր Մարգվանցու, Աստվածատուր Դաշտենցի տպարանները: Սրանցից մասնավորապես նշանավոր է Գրիգոր Մարգվանցու տպարանը, որը հիմնվել է 1694 թվականին և գործել է ամբողջ 40 տարի: Գրիգոր Մարգվանցին սիրել է տպագրական

արվեստը և իր ամբողջ կյանքը նվիրել է այդ գործին: Նա ինքն է տպարանի տառերը կաղապարել, գրքերի «ցագագրերը», «խորանագարդերը» պատրաստել: Այս տպարանում է, որ առաջին անգամ տպագրվել է Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» (1709 թ.), Հովհան Մամիկոնյանի «Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, որ կոչի Ջենոբ» (1717 թ.), «Յայսմաուրքը» (1706 թ.), որի երկրորդ տպագրության (1730 թ.) սրբագրիչը եղել է Պաղտասար Դպիրը:

XVIII դարում տպագրական այս օջախում տպարանների չիվը ավելանում է: Դարի ընթացքում հիմնվում են մի շարք հայկական տպարաններ՝ Աստվածատուր Դպիրի կամ Ապուլեխցու, Սարգիս Դպիրի և ապա սրա զավակներ՝ Գևորգի և Մարտիրոսի, Պետրոս Լատինացու, Բարսեղ և Հակոբ Սեբաստացիների, Աբրահամ Թրակացու, Ստեփաննոս Պետրոսյանի (Ակնեցի) և ուրիշների:

Այս դարում Կ. Պոլսում գործող հայկական բոլոր տպարանների մեջ ամենաառաջնակարգ տեղը գրավում է Աստվածատուր Դպիրի հիմնած տպարանը (1699 թ.), որն իր գոյությունը պահպանել է ավելի քան 150 տարի: Հիմնադրի մահվանից հետո նրա գործը շարունակել են ժառանգները՝ զավակները, թ.ռռները, թ.ռռան թ.ռռները՝ տպագրիչ-հրատարակիչների մի ամբողջ գերդաստան: Եվրոպական գրքի տպագրության ասպարեզում նույնպես եղել են ընտանիքներ, որոնց գործը շարունակվել է որդոց որդի: Այդպիսին էր Ալեքերի ընտանիքը Իտալիայում, որի տպագրական հրատարակչական ֆիրման գործել է մոտ 90 տարի (XV դ. վերի»րից և XVI դ.), Էտյեններինը Ֆրանսիայում՝ 150 տարի (XVI դ. սկզբներից մինչև XVII դ. կեսերը), Էլզևիրներինը Հոլանդիայում՝ 120 տարի (XVI դ. վերի»րից մինչև XVIII դ. սկզբները) և վերջապես Անտվերպենի հայտնի տպագրիչ-հրատարակիչ Պլանտինների ընտանիքի ֆիրման, որը գոյություն է ունեցել 300 տարի (XVI դ. կեսերից մինչև XIX դ. կեսերը): Ինչպես տեսնում ենք հայ գրքի տպագրությունը իր տրադիցիաներով ետ թեր մնում եվրոպական գրքից:

Մյուս կողմից, և՛ եվրոպական, և՛ հայ գրքի հրատարակության բնագավառում հատկանշականն այն է, որ այդ դարերում տպարանները այն դերը թ.էին կատարում, ինչ կատարում են ներկայումս: Դրանք լոկ տպագրական ձեռնարկություններ թեն եղել: Տպարանը, ներկայիս առումով, և հրատարակչություն էր, նա գրքի հրատարակության նախաձեռնողը և կազմակերպողն էր: Գիշտ է, այդ տպագրիչ-հրատարակիչներին երբեմն նյութական օժանդակություն էին ցույց տալիս վաճառականները, խոջաները և այլ կարգի մեկենասներ, այսուհանդերձ առաջնությունը մնում էր տպարանին, նրա տիրոջը: Այդ ժամանակներում գրքի պատմությունը սերտորեն կապվում է դրանց հետ: Ահա թե ինչու տպարանների և նրանց տերերի կատարած աշխատանքին

այդքան նշանակություն է տրվում: Դրանց կատարած դերը մեծ է ընդհանրապես մեր կուլտուրայի զարգացման բնագավառում, մասնավորապես հայ գրքի ու տպագրության պատմության մեջ: XIX դ. երկրորդ կեսից, երբ ստեղծվում են հրատարակչական կազմակերպություններ և նախաձեռնվում է գրքի անհատական տպագրությունը, տպարանները աստիճանաբար զրկվում են իրենց այդ դերից:

Աստվածատուր Դպիրի տպարանը թափազանց բեղուն գործունեություն է ունեցել: Այն իր կատարած աշխատանքով Կ. Պոլսի հայկական տպարանների շարքում առաջնակարգը լինելուց բացի, կարելի է ասել, որ առաջին տեղն է գրավում նաև XVIII դարի մեր մյուս բոլոր տպագրական օջախների նկատմամբ, թացի Վենետիկի օջախից:

Աստվածատուր Դպիրի և նրա ժառանգների տպարանում մեկ և կես դարի ընթացքում լույս են տեսել պատմական, փիլիսոփայական, գեղարվեստական, կրոնական և այլ բովանդակությամբ բազմաթիվ գրքեր: Նշենք մի քանի կարևոր հրատարակություններ: Առաջին անգամ այստեղ են լույս տեսել Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանացը» (1731 թ.), Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցը» (1729 թ.), Եղիշեի «Պատմութիւն Վարդանանցը» (1764 թ.), Մեսրոպ Մաշտոցի «Յաճախապատումը» (1737 թ.) և այլն: Տպագրվել են նաև՝ «Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի նարեկացւոյ» (1700 թ.), երկրորդ գիրքը, որ լույս է տեսել այս տպարանում, հետագայում վերատպվել է նույն տեղում 14 անգամ, «Մաշտոց» (1714 թ.), «Հարանց վարք» (1720 թ.), Պաղտասար Դպիրի «Քերականութիւնը» (1738 թ.), Սիմեոն Ջուղայեցու «Գիրք տրամաբանութեան» (1728 թ.), «Չայնաքաղ շարականը» (1743 թ.), Գևորգ Դպիր Պալատեցու «Բառարան պարսկերէն-հայերէնը» (1826 թ.), Հովհ. Վանանդեցու «Արփիական Հայաստանի» թափածո երկը (1836 թ.), Գրիգոր Փեշտըմալճյանի «Բառագիրք հայկազեան լեզուի» երկը (1844-1846 թ.թ.), Միքայել Ռեստեմի վեց հատորանի «Բժշկարանը» (1833-1839 թ.թ.) և այլ գրքեր:

Այստեղ են տպագրվել արևմտահայ հայտնի հրապարակախոս Հարություն Սվաճյանի նշանավոր «Մեղու», ինչպես և «Զվարճախոս» պարբերականները:

Տպագրիչ-հրատարակիչ այդ նշանավոր գերդաստանի գործունեությունը իր ամենաբարձր աստիճանին է հասցնում Աստվածատուր Դպիրի թ.ռռը՝ Պողոս Հովհաննիսյանը (Աստվածատուրյան), որ հետագայում 1807 թվականից մեր տպագրության մեջ հայտնի է Պողոս Արապյան կամ Պողոս Ապուլեխցի (1742-1835) անունով: Նա մեր տպագրության ամենանշանավոր դեմքերից մեկն է: Այդ մեծանուն տպագրիչը յոթանասուն տարի իր կյանքը նվիրում է հայ տպագրության զարգացման գործին: Նրա օրոք գերդաստանի

հրատարակչական գործունեությունը ապրում է իր բուռն վերելքի շրջանը և, բացի այդ, Արապյանի ունեցած բացառիկ տաղանդի շնորհիվ բարձրանում է նաև հրատարակչությունների որակը:

Որպես շնորհալի փորագրիչ ու գրածուլիչ Պողոս Արապյանը հորինել է հայկական նորանոր տեքստային տառատեսակներ, գլխագրեր, զարդագրեր և. այլն: Շուտով նրա համբավը տարածվում է ոչ միայն թուրքիայում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Վրաց Յերակլ Երկրորդ թագավորի հրավերով 1774 թվականին նա գալիս է Թիֆլիս և կարգավորում է վրացական տպարանական տառերը, որի համար ստանում է մեծ վարձատրություն: Բացի դրանից, Արապյանը մեծ ծառայություն է մատուցել և թուրքական պոլիգրաֆիայի զարգացմանը: Սուլթան Մահմուդի հրամանով նա 1816 թվականին նշանակվում է արքունի տպարանի տեսուչ: Այստեղ նա հորինում է արաբական «նեսիհ» և «թալիգ» տառատեսակները, որոնք նրա անունով էլ կոչվում են «արապոլլու» տառեր: Կատարած բացառիկ այդ ծառայության համար Սուլթանը առանձին մի հրովարտակով և իր ստորագրությամբ Արապյանին շնորհում է արտոնություններ այդ թվում և գլխարկի վրա կրելու հատուկ նշան:

Տպագրական այս օջախի մյուս տպարաններում տպագրված գրքերից առանձնապես նշելի են առաջին հրատարակությամբ լույս տեսած՝ «Պղնձե քաղաքի պատմությունը» (1708 թ.), Փավստոս Բյուզանդի «Հայոց պատմությունը», որն ունի «Բյուզանդարան պատմութիւն» վերնագիրը (1730 թ.), Մինաս Համդեցու «Ազգաբանութիւնը» (1735 թ.), Գրիգոր Տաթևացու «Ոսկեփորիկը» (1746 թ.), նրա մյուս գործերը, Մեսրոպ Երեցի «Պատմութիւնը» (1735 թ.), Պաղտասար Դպիրի «Տաղարանը» (1768 թ.), ինչպես նաև՝ «Գիրք պատճառաց Արիստոտելի» (1750 թ.), «Գիրք դպրութեան» տաղարանը (1738 թ.), «Աստվածաշունչի» երկրորդ հրատարակությունը (1705 թ.) և այլն: Այս օջախում Հայերեն գրքեր ու պարբերականներ են տպվել նաև թուրքական և եվրոպացիներին պատկանող տպարաններում:

XIX դարի առաջին կեսին շարունակում են իրենց գործունեությունը անցած դարում հիմնված որոշ տպարաններ, որոնց թվում, ինչպես նշեցինք Արապյանի տպարանը: Այս շրջանում հայ գիրքը իր բովանդակությամբ համարյա չի տարբերվում նախորդ շրջանի գրքից: Սակայն դարի երկրորդ կեսից տպագրության այս օջախում դրությունը հիմնովին փոխվում է: Ստեղծվում են Մյուհենտիսյանի, Յուրյուճյանի, Քյուրքճյանի, Գավաֆյանի, Արամյանի, Քիրիշճյանի, Պոյաճյանի, Զարդարյանի, Մարգարյանների, Պարտիզպանյանի, Տնտեսյանի, Սարլյանի, Աշճյանի, Պաղտատյանի, Պերպերյանի, Մատթոսյանների, Տեր-Ներսեսյանների և էլի շատ ուրիշների տպարանները: Այդ

տպարաններում լույս են տեսնում բազմաթիվ գրքեր, զարգանում է լրագրությունը, պարբերականների հրատարակությունը: Հայ գրքի բովանդակության սահմանները լայնանում են, այն ընդգրկում է միանգամայն նոր թեմաներ, նոր խնդիրներ կապված օրվա հարցերի հետ:

Այս երևույթը արդյունք էր հիմնականում սոցիալ-տնտեսական այն կերպարանափոխության, որ անցյալ դարի կեսերից սկսել էր ապրել արևելյան հետամնաց այդ երկիրը, մյուս կողմից՝ եվրոպական լուսավորության ազդեցության, որ աստիճանաբար մուտք էր գործում թուրքիա, մասնավորապես նրա մայրաքաղաքը՝ Կ. Պոլիս: Եվ ահա, այդ պայմաններում, թուրքական դեսպոտիզմի որոշ թափով թուլանալու հետևանքով, հնարավորություն էր ստեղծվել կուլտուր- կրթական, նույնիսկ քաղաքական աշխատանքների համար:

Կ. Պոլսի հայ գաղութն ապրում էր բուռն կյանքով: Առաջ էր եկել եվրոպական կրթությամբ նոր սերունդ, որը զարգացնում էր հրապարակախոսությունն ու գրականությունը: Դրիմի պատերազմից և հատկապես Ջեթունի փառապանծ ապստամբությունից հետո հայ գրական, հրապարակախոսական և քաղաքական շարժումները ավելի են աշխուժանում: Զարգանում է հայրենասիրության գաղափարը, որ գրականության հիմնական թեմաներից մեկն է դառնում: Եվ այս բոլորը արտացոլում էր հայ գիրքն ու լրագրությունը: Տպարանները այդ շրջանում ունեցել են եռուն գործունեություն:

Տպագրության այդ օջախը դառնում է ամբողջ արևմտահայության կուլտուրական կենտրոնը:

Սակայն այս դրությունը երկար չի տևում, ընդամենը 15-20 տարի: Աբդուլ Համիդի գահ բարձրանալուց հետո սկսվում են հալածանքներ ազատ մտքի դեմ, գրքի ու տպագրության զարգացման դեմ: Մասնավորապես 1880 թվականին բռնակալի նախաձեռնությամբ մտցված գրաքննական օրենքը վերջ տվեց հայ գրական ու հասարակական կյանքի այդ աշխուժացմանը: Այդ վիճակը շարունակվեց մոտ 30 տարի: Միայն Աբդուլ Համիդի գահընկեցությունից հետո, այսպես կոչված թուրքական սահմանադրության օրերին, նորից կենդանացավ տպագրության այդ օջախը: Համիդյան գրաքննության վերացման հետևանքով մեկը մյուսի հետևից ստեղծվում են նոր տպարաններ՝ Օ. Արզումանի, Նշան-Պապիկյանի, Տողրամաճյանի, ազգային կուսակցությունների և շատ ուրիշների տպարանները: Տպագրվում են բազմաթիվ գրքեր, բողջուրներ, լույս են ընծայվում նոր պարբերականներ և այլն: Սակայն նրանց գոյությունը երկար չի տևում: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո փակվում են այդ տպարանները:

XIX դարի երկրորդ կեսերից տպագրության այս օջախում շարունակվում է հայ պոլիգրաֆիայի զարգացումը և նույնիսկ ավելի բարձր աստիճանի է հասցվում: Առաջ է գալիս փորագրիչների և գրաձուլիչների մի ամբողջ սերունդ՝ Յովհաննես Մյուսեմիսյան, Գրիգոր Ռաֆայելյան, Խաչիկ Գրիգորյան, Գրիգոր Տովլեթյան, Միհրան Տեղծենճյան, Հակոբ Ծերոնյան և ուրիշներ: Ստեղծվում են առանձին գրաձուլարաններ, որոնք հայկական և թուրքական տպագրական տառեր են մատակարարում հայ և օտար տպարաններին, անգամ Թուրքիայի սահմաններից դուրս: Իր հորինած թուրքական գեղեցիկ տառերի համար Խաչիկ Գևորգյանը պարգևատրվում է օսմանական «մեարիֆ» պատվանշանով, իսկ առաջին անգամ Բուրդարիայում գրաձուլարանի հիմք է դնում հայտնի գրաձուլիչ Հակոբ Ծերոնյանը:

Սակայն այդ բոլորի շարքում առաջին տեղը գրավում է Յովհաննես Մյուսեմիսյանը: Եթե նախորդ դարում գրքերի տպագրության և պոլիգրաֆիայի զարգացման բնագավառում առաջնությունը պատկանում էր Պողոս Արապյանին, ապա XIX դարում իր տպարաններով (Սկյուտար, Ստամբուլ և Ղառաջիա) և հատկապես հորինած տպագրական տառերով այդ տեղը գրավում է Մյուսեմիսյանը: Նա XIX դարի Արապյանն է և նույնիսկ նրանից բարձր:

Յովհաննես Մյուսեմիսյանը (1810-1891) դեռևս մանուկ հասակում ընդունակություններ է ցուցաբերել ձեռարվեստի մեջ: Հետագայում նրան գրավում է երաժշտությունը, մասնավորապես հայկական եկեղեցական երաժշտությունը և ապա՝ զբաղվում է եվրոպական երաժշտությամբ՝ դասեր է վերցնում Ջուզեպպո Յանովիչ դաշնակահարից: Պատանի հասակից նա սկսում է հետևել ոսկերչական արվեստին և այս բնագավառում հետզհետե այնպիսի ճարտարություն ու վարպետություն է հանդես բերում, որ արժանանում է «ոսկերչապետ» պատվավոր կոչմանը: Այս բոլորը պարարտ հող է լինում, հիմք է հանդիսանում Մյուսեմիսյանին՝ հետագայում դառնալու լավագույն փորագրիք, նոր, գեղեցիկ տպագրական տառերի ստեղծող:

Երբ 1839 թվականին Մյուսեմիսյանը հիմնում է իր սեփական տպարանը, ձեռնամուխ է լինում հայկական տպագրական նոր տառերի հորինման աշխատանքին: Ժամանակի ընթացքում նրա ձեռքի տակից դուրս են գալիս ավելի կատարելագործված զանազան թափսերի գեղեցիկ ու նուրբ տառեր, որոնց ընդհանուր քանակը հասնում է մոտ մեկ և կես տասնյակի: Այդ տառերը մի նոր աստիճանի են բարձրացնում հայկական պոլիգրաֆիական արվեստը: Շնորհիվ դրանց՝ ասպարեզից վերանում են պոչավոր տառերը, ծոցագրերը, որոնք դժվարություններ էին ստեղծում գրաձուլման, գրաշարական աշխատանքներում, և որ գլխավորն էր դուրընթեռնելի թ.էին: Եվրոպական փորագրման և

գրաձուլման տեխնիկային բոլորովին անժանոթ լինելով, ինքը հնարում է հատուկ գործիք և մեքենա՝ այդ աշխատանքները ավելի դյուրին և որակով կատարելու համար: Առաջին անգամ Մյուսեմիսյանն է հնարում հայկական նոտագրության (խազերի) հայրերի ու մայրերի կաղապարները:

Պողոս Արապյանի նման Մյուսեմիսյանը նույնպես մեծ ծառայություններ է մատուցել թուրքական պոլիգրաֆիայի զարգացմանը: Նա կատարելագործել է թուրքական տպագրական շատ տառատեսակներ, ինչպես և առաջին անգամ Թուրքիայում ինքն է կազմակերպել գալվանական, ստերեոտիպի և ցինկոգրաֆիայի արհեստանոցներ: Մյուսեմիսյանի վարպետությունը այնպիսի հռչակ է ձեռք բերում, որ օսմանական կառավարության կողմից հրավիրվում է պետական փողերանոցը՝ թուրքական թ.դթարամներ պատրաստելու և տպագրելու համար: Իրավամբ այդ մեծատաղանդ տպագրիչին տրվել է «թուրքերի Գուտենբերգ» անունը, որով նրան կոչել են և թուրքերը: Թուրքական պոլիգրաֆիայի զարգացման բնագավառում մատուցած ծառայությունների համար Մյուսեմիսյանը պարգևատրվել է պետական պատվանշանով:

Հայ տպագրության և մասնավորապես հայկական ու թուրքական պոլիգրաֆիայի զարգացման բնագավառում Յովհաննես Մյուսեմիսյանը գրավում է ամենաառաջնակարգ տեղերից մեկը: Այս օջախում գործող վերոհիշյալ փորագրիչ-գրաձուլիչներից շատերը եղել են Մյուսեմիսյանի աշակերտները:

XIX դարի երկրորդ կեսերից սկսած մինչև մեր դարի 20-ական թվականները տպագրական այս օջախում՝ Կոստանդնուպոլսում գոյություն են ունեցել և գործել են մի շարք մասնավոր անհատների և կազմակերպությունների հրատարակչություններ, որոնք հրատարակել են այլևայլ բովանդակությամբ գրքեր, ուսումնական ձեռնարկներ և այլն: Այդ ժամանակվա ընթացքում այդտեղ հրատարակվել են մոտ 300 անուն պարբերականներ:

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Կոստանդնուպոլիսը հանդիսացել է հայ տպագրության ամենախոշոր օջախներից մեկը (արևելահայության համար այդպիսին եղել է Թիֆլիսը) և ընդհանրապես արևմտահայության կուլտուրական կենտրոնը: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, մի քանի տարվա բացառությամբ (1918-1922 թ.), Կոստանդնուպոլիսը դադարում է այդպիսին լինելուց: Ներկայումս արտասահմանում գտնվող արևմտահայության համար երբեմնի Կոստանդնուպոլիս կենտրոնին որոշ թափով փոխարինում են արաբական երկրներում եղած տպագրական օջախները, որոնց թվում մասնավորապես Բեյրութի օջախը:

XVIII-XIX դդ., բացի Կոստանդնուպոլսից, Թուրքիայի այլ հայկական գաղութներում՝ Ձմյուռնիայում, Երուսաղեմում, Իզմիտում, Ադրիանուպոլսում և այլուր նույնպես ստեղծվում են տպագրական օջախներ: Դրանց մեջ առավել ուշագրավ են Ձմյուռնիայի և Երուսաղեմի օջախները:

Հայերեն այն գիրքը, որի վրա առաջին անգամ հիշատակված է Ձմյուռնիան որպես հրատարակության վայր, տպագրվել է 1676 թվականին: Դա սովորական մի «Մաշտոց» է, որը լույս է տեսել «ս. էջմիածնի և ս. Սարգիս Ջորավարի» անունը կրող տպարանից: Այս գրքի ապագրության հետ կապված է մի պատմություն, որը կասկածների տեղիք է տալիս դրա Ձմյուռնիայում տպագրված լինելը: Գրքույկի սահմանները թույլ թեն տալիս անդրադառնալու այդ թուսաբանված պատմությանը: Նախապես հայտնենք, որ մեր կարծիքով այդ հիշատակությունը կեղծ է:

Կոստանդնուպոլսից հետո հայկական երկրորդ խոշոր տպագրական կենտրոնը եղել է Ձմյուռնիան: Այստեղ XVIII դարի երկրորդ կեսերին Սահտեսի Սարկոսը հիմնել է իր տպարանը և հրատարակել է ընդամենը երեք գիրք, որոնց թվում առաջին անգամ եզնիկ Կոզբացու «Եղծ աղանդոցը» (1762 թ.): Այնուհետև հայերեն գրքեր թեն տպվել մինչև XIX դարի առաջին երեք տասնամյակը: Դարի 30-ական թվականներից տպագրության այս օջախում հաստատվում են ամերիկացի բողոքական միսիոներները: Սրանք իրենց հիմնած երեք տպարաններից ժամանակի ընթացքում լույս են ընծայել հայերեն և հայատառ թուրքերեն բազմաթիվ կրոնական, կրոնա-բարոյախոսական և այլ նման բնույթի գրքեր, համարյա բոլորն էլ թարգմանություններ: Այդ հրատարակությունները հայ գրքի պատմության տեսակետից առանձին արժեք թեն ներկայացնում:

XIX դարի երկրորդ կեսերից Ձմյուռնիայի հայ գաղութի կյանքում նույնպես բեկում էր կատարվել: Լուսավորական, առաջադիմական այն շարժումը, որ սկսվել էր Կոստանդնուպոլսում, իր արտացոլումն է գտնում տպագրության և այս օջախում: Գործել են տասից ավելի տպարաններ, որոնց մեջ նշանավոր են Մեսրոպյան վարժարանի, Տետեյան եղբայրների, Մամուրյանի, Մսերյանի, Քեշիշյանի տպարանները:

Գաղութն ունեցել է եռուն գրական-հասարակական կյանք: Բացի բազմաթիվ արժեքավոր գրքերից, այստեղ են հրատարակվել, ի չիվս այլ պարբերականների, նաև «Արշալույս Արարատյան», «Ծաղիկ»,

«Մետեորա» և վերջապես հայտնի «Արևելյան մամուլ» պարբերականները, որոնք մեր պարբերական մամուլի պատմության մեջ իրենց պատվավոր տեղն ունեն:

Օջախի տպագրական-հրատարակչական և ընդհանրապես գրական կյանքի կենտրոնն է եղել նախապես Մեսրոպյան վարժարանը, իսկ հետո Տետեյան եղբայրների տպարանը, որը գործել է 1851 թ. մինչև 1893 թ.: Տետեյան եղբայրների կատարած աշխատանքը թափազանց նշանակալից է հայ գրքի պատմության մեջ: Հայ գրականությունը նրանց հրատարակչական գործունեության շնորհիվ իր ժամանակ հարստացել է եվրոպական կլասիկ և ժամանակակից գեղարվեստական գրականության լավագույն գործերով: Նրանք հրատարակել են և հայ հեղինակների գեղարվեստական երկերը:

Տետեյանները եղել են ոչ միայն եվրոպական մտքով տպագրիչ-հրատարակիչներ, այլև թարգմանիչներ: Նրանք իրենց շուրջն են համախմբել ժամանակի շնորհալի թարգմանիչներ Չիլինկիրյանին, Մամուրյանին, Մսերյանին, Նուպարյանին և ուրիշների: Այդ տաղանդավոր կոլեկտիվի միջոցով Տետեյանները մի երկու-երեք տասնյակ տարիների ընթացքում տպագրել և հրատարակել են հայերեն Շեքսպիրին, Գյոթեին, Վոլթերին, Մուլի»րին, Դյուգոյին, Լամարթինին, Մյուսեին, Ժյուլ Վեռնին, Վալտեր Սկոտին, Դյումային (հայր), Պրեվոյին և շատ ուրիշների: Հայ գրքի պատմության մեջ առաջին անգամն էր, որ հայ ընթերցողը այդքան լայնորեն ծանոթանում էր եվրոպական կլասիկների ստեղծագործություններին:

Այդ հրատարակությունները մեծ տարածում ունեցան, ընդգրկեցին ընթերցող լայն շրջաններ, հարկ եղավ որոշ գրքեր վերահրատարակել: Դրանք նպաստեցին հայ ընթերցողի մտահորիզոնի ընդարձակման, կուլտուրական մակարդակի բարձրացմանը, ինչպես և գեղարվեստական ճաշակի զարգացմանը: Տետեյանների ամենամեծ ծառայությունը հենց դրանումն է:

Հայ գրքի Ձմյուռնիայի տպագրական օջախի առանձնահատկությունը հիմնականում կայանում է գեղարվեստական բովանդակությամբ գրքի լույս ընծայման մեջ: Սրանով էլ այն տարբերվում է նշված ժամանակներում Կոստանդնուպոլսի և մյուս տպագրական օջախներից:

Այսպիսին չի եղել Երուսաղեմի օջախը, որն ստեղծվել է XIX դարի առաջին կեսերից: Այնտեղ շարունակվել է մեր մյուս օջախների տպագրական գործունեության տրադիցիան: Երուսաղեմի ս. Հակոբ վանքին կից 1833 թվականին հիմնվել է տպարան, որը մինչև հիմա էլ գոյություն ունի: Այդ ժամանակա»նթացքում այդտեղ տպագրվել են բավականին մեծ թվով կրոնական, եկեղեցական, պատմական,

աշխարհագրական, ուսումնական բովանդակությամբ գրքեր: Սրանց շարքում կան շատ արժեքավոր հրատարակություններ: Այս օջախում են առաջին անգամ տպագրվել մեր պատմիչներից Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւնը» (1843 թ.), Մատթեոս Ուռհայեցու «Պատմութիւնը» (1869 թ.), Գրիգոր Դարանաղեցու «Ժամանակագրութիւնը» (1915 թ.), ինչպես նաև Եկավյանի «Համաբարբառը» (1895 թ.), Միքայել Ասորու «Ժամանակագրութիւնը» (1860 թ.): Եղիշեի, Գրիգոր Նարեկացու գրքերը և այլն: Այնուհետև այստեղ են տպվել Օրմանյանի «Ազգապատումի» երրորդ հատորը, Եղիշե Դուրյանի «Երկասիրությունները» և այլն:

Անցյալ դարի 60-ական թվականներից սկսած աստիճանաբար բարելավվում է տպագրության այս օջախի վիճակը: Մասնավորապես տպարանը հարստանում է նոր բաժիններով՝ գալվանաձուլարանով, գունավոր տպագրության հարմարանքներով, Կոստանդնուպոլսից բերվում են Մյուլհենտիսյանի տառերի մայրերը և տեղում ձուլվում: Ներկայումս այդ տպարանը ի վիճակի է կատարելու շատ բարդ տպագրություններ:

1886 թվից այս օջախում սկսել է տպագրվել հայագիտական «Սիոն» հանդեսը, որը մինչև հիմա շարունակվում է:

XVIII-XIX դդ. տպագրական օջախներ են ստեղծվում Ռուսաստանի հայկական գաղութներում՝ Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Հաշտարխանում, Մոսկվայում, Թիֆլիսում, Թեոդոսիայում, Բաքվում և այլ վայրերում: Այդ օջախները թափազանց մեծ դեր են կատարել հայ ժողովրդի պատմական կյանքում: Հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կյանքի, գիտության, գրականության, արվեստի և առհասարակ կուլտուրայի տարբեր բնագավառների զարգացման ասպարեզում թերևս տպագրական և ոչ մի օջախ այն նշանակությունը չի ունեցել, ինչպիսին ունեցել են Ռուսաստանի օջախները:

Առաջին հայկական տպարանը Ռուսաստանում հիմնվել է Պետերբուրգում 1781 թվականին: Տպարանի հիմնադիրն էր քուլայեցի վաճառական Գրիգոր Խալդարյանցը, որին բարոյական և նյութական օժանդակություն է ցույց տվել Ռուսաստանի հայոց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ Արղության-Երկայնաբազուկը: Այդ վաճառականը, որ մեծ սեր ու ձգտում է ունեցել հայերեն գրքեր տպագրելուց և տարածելու, Հնդկաստանից Լոնդոն է գնում և այնտեղ մի անգլիացի փորագրիչի

միջոցով պատրաստել է տալիս հայկական տպագրական տառեր: Սակայն 1780 թվականին, մի գիրք տպագրելուց հետո, իր տառերը հետն առած Լոնդոնից փոխադրվում է Պետերբուրգ և հիմնում է հիշյալ տպարանը:

Վեց տարվա ընթացքում Խալդարյանցի տպարանում լույս է տեսել 15 անուն գիրք, որոնց թվում ուշադրության արժանի են «Այբբենարան» (1781 թ.), առաջին տպագիր այբբենարանը Ռուսաստանում, առաջին անգամ Ներսես Շնորհալու «Գիրք, որ կոչի Ընդհանրական» (1788 թ.), Կլեոպատրա Սաֆարյանի «Գիրք, որի կոչի Բանալի գիտութեան» (1788 թ.) և իրեն՝ Խալդարյանցի աշխատությունը՝ «Գիրք, որ կոչի Շաւիղ լեզուագիտութեան» (1788 թ.): Հայ-ռուս կուլտուրական կապերի տեսակետից առանձնապես հետաքրքրություն են ներկայացնում վերջին երկու գրքերը: Դրանցից մեկը առաջին ռուսերեն դասագիրքն է հայերի համար, մյուսը՝ հայ-ռուսերեն առաջին բառարանն է: Այդ երկու գրքերն էլ հետապնդում էին միևնույն նպատակը, հնարավորություն տալ հայերին ավելի մոտիկից և լայնորեն հարաբերության մեջ մտնելու ռուսների հետ:

Հարազատ ժողովրդի լուսավորության գործին նվիրված Գրիգոր Խալդարյանցը մի քանի տարվա իր հրատարակչական գործունեությունից հետո, ի վերջո, ընկնում է ծանր պարտքերի տակ: Այդ դրությունից փրկելու համար Խալդարյանցին օգնության ձեռք է մեկնում Հովսեփ Արղությանը, որը գնելով տպարանը ազատում է նրան պարտքերից: Այնուհետև, Արղությանը, 1789 թվականին տպարանը փոխադրում է Նոր Նախիջևան՝ իր կառուցած ս. Խաչ վանքը, որտեղ և ստեղծվում է հայ տպագրության նոր օջախ:

Խալդարյանցի տպարանից հետո Պետերբուրգում անցյալ դարի տասական թվականներին բացվում է Հովսեփ Հովհաննիսյանի հայկական տպարանը, որ գործել է մինչև քսանական թվականների կեսերը: Այդ ժամանակաճառքում այստեղ լույս են տեսել մի շարք գրքեր, որոնց մեջ անենանշանավորն է «Աստվածաշնչի» (1817 թ.) տպագրությունը: Այս տպարանը քսանական թվականների վերի»րին գնում են Նազարյանները և մի երկու գիրք այնտեղ տպագրելուց հետո, փոխադրում են Մոսկվա:

Դարի 60ական թվականներին Պետերբուրգում գործել է Ռափայել Պատկանյանի հայկական տպարանը, որտեղ տպագրվել են նրա և իր հոր՝ Գաբրիել Պատկանյանի (կեղծ անունը՝ «Վերջը կիմանաք») երկերը: Այս տպարանում էր տպագրվում նաև առաջին հայերեն լրագիրը Պետերբուրգում՝ «Հիւսիսը» (1863-1864 թ.թ.), որի խմբագիր-հրատարակիչն էր ինքը՝ Ռափայել Պատկանյանը: Այնուհետև Պետերբուրգում եղել են և ուրիշ հայկական տպարաններ, որոնց մեջ

ամենաբեղուն գործունեությունն է ունեցել «Պուլկինյան արագատիպը»: Այդ տպարանում լույս են տեսել բազմաթիվ ու բազմաթվանդակ հայերեն գրքեր:

XIX դարի երկրորդ կեսերին հայերեն գրքեր Պետերբուրգում տպագրվել են նաև ոչ հայկական տպարաններում՝ Գիտությունների ակադեմիայի, Յանսոնի, Բաքստի, Գոլովինի, Սկորոխոդովի, Լիբերմանի և ուրիշների: Վերջին երկու տպարաններում են տպագրվել Ղևոնդ Երեցի «Հայոց պատմությունը», Թովմա Արծրունու «Պատմություն տանն Արծրունեաց», բժ. Բուդուլյանի գրքերը և, վերջապես, Սիմոն Գուլամիրյանի հայտնի «Արաքս» գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ հանդեսը (1887-1898 թ.թ.):

Պետերբուրգի օջախումն են տպագրվել խոշորագույն հայագետներ Ն. Մառի, Ն. Ադոնցի, Բ. Պատկանյանի և ուրիշների աշխատությունները:

Նոր Նախիջևանի ս. Խաչ վանքին կից Հովսեփ Արղությանի ստեղծած տպարանը (նախկին Խաղդարյանցի), որ այնուհետև կոչվում էր «Տպարան նորին բարձր սրբազնութեան», սկսել է գործել 1790 թվականից մինչև 1796 թվականը: Այդ տարիների ընթացքում այստեղ լույս են տեսել մի շարք կրոնական, ինչպես և այլ բովանդակությամբ գրքեր: Այս վերջինների թվում ուշագրավ են հետևյալները, Ֆենելոնի «Տելեմաքի» առաջին հրատարակությունը (1793 թ.), Պետրոս Քալանթարյանի «Բժշկարանը» (1793 թ.) «Տետրակ համառոտ անուանեալ Դուռն իմաստութեան» (1792 թ.), Պողոս Թորոսյանի «Տետրակ համառոտ բառասացութեան» թափածո բառարանը (1794 թ.) և այլն: Այս տպարանը Արղությանը 1796 թվականին փոխադրել է Հաշտարխան, որտեղ այն գործել է մինչև անցյալ դարի քսանական թվականները:

Ռուսաստանի հայկական տպագրական օջախների մեջ, Պետերբուրգից հետո, երկրորդ խոշոր օջախն է եղել Մոսկվան: Մինչև առաջին հայկական և տպարանի ստեղծումը Մոսկվայում, հայերեն գրքեր տպագրվել են ռուսական Ավգուստ Սեմենի տպարանում, որտեղ լույս են տեսել Սերովբե վարդապետի «Ծաղիկ գիտութեան» (1819 թ.), Հարություն Ալամդարյանի «Ռուս-հայ բառարանը» (1821 թ.) և ուրիշ գրքեր:

Լազարյան ճեմարանին կից 1829 թվականին, Պետերբուրգից փոխադրված Հովսեփ Հովհաննիսյանի տպարանի բազայի վրա

ստեղծվում է առաջին հայկական տպարանը Մոսկվայում: Տպարանը հետագայում արտասահմանից ստանում է տպագրիչ մեքենաներ, վիճնայի Մխիթարյան տպարանից՝ հայկական տառերի մայրերը, հիմնում է սեփական տառաձուլարան: Եղել է ժամանակ, որ այս ձուլարանը վիճնական տառեր է մատակարարել Ռուսաստանում գտնվող հայկական մյուս տպարաններին:

Մոսկվան խոշոր դեր է կատարել մեր տպագրության և առհասարակ հայ կուլտուրայի զարգացման պատմության մեջ: Մասնավորապես Լազարյան ճեմարանը իր հիմնադրման (1815 թ.) մինչև 70-ական թվականները, կարելի է ասել, որ եղել է ռուսահայերի մտավոր կյանքի առաջնակարգ կենտրոնը: Ճեմարանը իր ժամանակին ունեցել է լայն հրատարակչական գործունեություն: Հայերեն և ռուսերեն լույս է ընծայել մեծ թվով արևելագիտական և հայագիտական արժեքավոր ուսումնասիրություններ:

Այս օջախում են տպագրվել Լազարյան ճեմարանի երախայրիքը՝ «Մուգայք Արարատեան» ժողովածուն (1829 թ.), Խուդաբաշյանի երկհատոր «Հայերեն-ռուսերեն բառարանը» (1838 թ.), Մ. Էմինի, Գր. Խառաջյանի հայագիտական աշխատությունները, Սմ. Շահագիզի «Լեվոնի վիշտը» (1865 թ.), Համազասպյանի թարգմանությամբ Պուլկինի, Լերմոնտովի և ռուս ուրիշ կլասիկ գրողների երկերի հայերեն թարգմանությունների առաջին հրատարակությունը (1843 թ.), Ռասինի «Գոթոլիա» ողբերգությունը Ս. Տիգրանյանի թարգմանությամբ և արժեքավոր ներածականով (1834 թ.):

Այստեղ է առաջին անգամ տպագրվել հայ հանճարեղ բանաստեղծ Սայաթ-Նովայի խաղերի ժողովածուն (1852 թ.), նրա հրատարակիչ Գևորգ Ախվերդյանի՝ հեղինակի կյանքի և ստեղծագործության մասին գրած շատ արժեքավոր ուսումնասիրությունով:

Մոսկվայում են աշխատել և տպագրել իրենց երկերը հայ առաջավոր մտքի այնպիսի ներկայացուցիչներ, ինչպիսին է 50-60-ական թվականների մեծ դեմոկրատ-ռևոլյուցիոներ, Գերցենի և Օգարյովի մոտ բարեկամ Միքայել Նալբանդյանը, ինչպես նաև Կազանի համալսարանի և Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր, Ռուսաստանում հայ հրապարակախոսության հիմնադիր Ստ. Նազարյանը, խոշոր հայագետ Սկրտիչ Էմինը և ուրիշներ:

Ի վերջո այս օջախումն է հրատարակվել հայ հասարակական կյանքում մեծ դեր խաղացած «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը (1858-1864 թ.թ.), ինչպես և «Ճռաբաղ» (1858-1862 թ.թ.), «Համբավաբեր Ռուսիո», (1861-1864 թ.թ.) պարբերականները:

Բացի Լազարյան ճեմարանի տպարանից, Մոսկվայում բացվում են և ուրիշ հայկական տպարաններ, որոնց մեջ բեղուն գործունեություն է ու-

մեցել Մ. Բարխուդարյանի տպարանը: Դարի երկրորդ կեսերից շարունակվել է հայերեն գրքերի տպագրումը՝ Գոթի»ի, Դեբբեկի, Գատցուկի և ուրիշների ոչ հայկական տպարաններում:

Յուստինյանի մեծ ռուսացիայից հետո նախկին Լազարյան ճեմարանի տպարանը անցնում է Հայպետհրատին, որտեղ մինչև վերջին տասնամյակները տպագրվում էին հայերեն գրքեր՝ շքեղ հրատարակությամբ: Դրանից հետո այդ տպարանը փոխադրվում է Երևան:

10

Ռուսաստանի հայկական գաղութների մեջ ամենաառաջնակարգ և խոշորագույն տպագրական օջախ է եղել Թիֆլիսը: Այս գաղութն ունի շատ հին պատմություն: Հայերի չիվը այս քաղաքում սկսում է առավել բազմաձև մասնավորապես 1801 թվականից, երբ Թիֆլիսն ու ամբողջ Վրաստանը անցնում են ռուսական տիրապետության տակ: Այդ ժամանակներից սկսած հայ հասարակական և կուլտուրական կյանքն այս գաղութում սկսում է մեծ թափով զարգանալ: Անցյալ դարի 50-60-ական թվականներին և այնուհետև Թիֆլիսը հասնում է այնպիսի բարձրության, որ Ռուսաստանի մյուս հայկական գաղութները՝ Պետերբուրգ, Նոր Նախիջևան և ապա Մոսկվա, որպես հայկական տպագրության և կուլտուրայի օջախներ, առաջնության իմաստով, աստիճանաբար սկսում են իրենց տեղը զիջել Թիֆլիսին: Հատկապես հետագա տասնամյակներին և ապա մինչև մեր դարի 20-ական թվականները Թիֆլիսն արդեն դարձել էր Արևելյան Հայաստանի և ամբողջ արևելահայության մտավոր կյանքի ու կուլտուրայի կենտրոնը, ճիշտ այնպես, ինչպիսին էր Կոստանդնուպոլիսը արևմտահայության համար: Ավելին, XIX դարի վերջերից, երբ սուլթանական Թուրքիայի բռնություններն ու հալածանքները էլ ավելի սաստկացան և իրենց անխուսափելի բացասական ազդեցությունը ունեցան Կոստանդնուպոլիսի հայկական կուլտուրական կյանքի վրա, այդ ժամանակ Թիֆլիսն էր հանդիսանում ամբողջ հայության հասարակական և կուլտուրական կյանքի միակ կենտրոնը:

Հայ գրական կյանքն ու գիտական միտքը այստեղ էր զարգանում, հասարակական հոսանքները այստեղ էին խմորվում, քաղաքական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները այս քաղաքում էին ստեղծվում: Վերջապես Թիֆլիսն է եղել հայ մարքսիստական մտքի կենտրոնը: Այս բոլորը պայմաններ էին ստեղծում հայ տպագրության բուռն զարգացման: Թիֆլիսում կային մի շարք հայկական տպարաններ, գործում էին ինչպես մասնավոր, նույնպես և կազմակերպությունների հրատարակչություններ: XIX դարի երկրորդ կեսերից մինչև ներկա դարի

20-ական թվականները Թիֆլիսը որպես հայկական տպագրության օջախ բացառիկ տեղ է գրավում հայ գրքի և տպագրության պատմության մեջ:

Առաջին հայկական տպարանը այս օջախում հիմնվում է Ներսիսյան դպրոցին կից: Այս տպարանի ստեղծման գործում նյութական մեծ աջակցություն է ցույց տվել Գրիգոր Արծրունու պապը վանեցի հարուստ վաճառական Գևորգ աղա Արծրունին: Սա Եվրոպա կատարած իր ճանապարհորդության ժամանակ, Ամստերդամում գնում է պատրաստի հայկական տպագրական տառեր, իրենց մայրերի և հայրերի հետ, բերում է Թիֆլիս և նվիրում է բացվելիք Ներսիսյան դպրոցին: Տպարանը սկսում է գործել 1823 թվականից, հետագայում կազմակերպում է և իր տառաձուլարանը:

Իր հիմնադրման օրից տպարանն ունեցել է եռանդուն գործունեություն, մինչև 1830 թվականը այստեղ լույս է տեսել երեսուն անունից ավելի գիրք: Այնուհետև մոտ մի տասնամյակ դադարից հետո, 1841 թվականից սկսած այս տպարանը շարունակում է գործել մինչև 60-ական թվականները: Այդ ժամանակաշրջանում Ներսիսյան դպրոցի տպարանում լույս են տեսել մի շարք պատմական, գեղարվեստական, ուսումնական, կրոնական և այլ բովանդակությամբ գրքեր, որոնց թվում հիշենք՝ Երեցփոխյանի «Ռուս-հայերեն բառարանը» (1854 թ.), Ներսիսյան դպրոցի «Երախայրիքը» (1828 թ.), Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեփոն» (1829 թ.), Ջալալյանի «Ճանապարհորդութիւնը» (1842 թ.), «Հռչակ ողորմութեան կայսեր Ռուսաց» (1827 թ.), ինչպես և առաջին անգամ՝ Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» (1858 թ.):

1864 թվականից այս տպարանում է տպագրվել կովկասահայոց առաջին պարբերականը «Կովկաս» լրագիրը, Հակոբ Կարենյանի և Միքայել Պատկանյանի խմբագրությամբ, ապա 50-ական թվականներին՝ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը:

Անցյալ դարի 30-ական թվականների կեսերից տպագրության այս օջախում բացվում է երկրորդ հայկական տպարանը: Դա Արզանյան եղբայրների տպարանն էր, որն այդ ժամանակ միակ գործող հայկական տպարանն է եղել Թիֆլիսում: Ներսիսյան դպրոցի տպարանը, ինչպես նշվեց, 1830 թվականից փակվել էր և գտնվում էր փոշիների մեջ թաղված: Արզանյան եղբայրները իրենց նորաստեղծ ապարանի համար նոր տեսակի հայկական տպագրական տառեր են պատրաստում և, բացի այդ, տպարանը հարստացնում են ռուսական, լատինական, վրացական ու արաբական տառերով:

Այդ տպարանը, որ իր գոյությունը պահպանել է մի քանի տարի, առանձին աչքի ընկնող հրատարակություններ չի տվել: Սակայն մի գրքի տպագրության կապակցությամբ այդ տպարանն ուշագրավ է մեր գրականության պատմության համար: Խոսքը վերաբերում է Խաչատուր

Աբովյանի «Նախաշավիղի» առաջին հրատարակությանը, որը սկսվել է տպագրվել այս տպարանում:

Դարի երկրորդ կեսերին Թիֆլիսում բացվում են ուրիշ շատ հայկական տպարաններ: Նախ՝ նշենք Մելքունյան-Էնֆիաճյան և ապա՝ կարճ ժամանակից հետո միայն «Էնֆիաճյան և ընկ.» տպարանն ու ծուլարանը: Բացի տպարանատեր լինելուց, Էնֆիաճյանը եղել է և հրատարակիչ: Այս տպարանը, որ հիմնվել է 1860 թվականին, իր գոյությունը պահպանել է մինչև 80-ական թվականները և ժամանակի ամենաառաջնակարգ տպարան է եղել Թիֆլիսում: Էնֆիաճյանը առաջինն էր, որ կովկասահայոց տպագրության մեջ գործածեց փարիզյան և Վիեննայի նորածն տառերը, որոշ փոփոխություններ մտցնելով նրանց մեջ: Նրա տառածուլարանը տպագրական տառեր է մատակարարել մյուս տպարաններին: Այս տպարանում են տպագրվել Աբովյանի «Նախաշավիղ կրթության» (1862 թ.), «Պարապ վախտի խաղալիք» (1864 թ.), Սունդուկյանի «Գիշերվա սաբըր խեր է» (1866 թ.) և բազմաթվանդակ այլ գրքեր, ինչպես և «Մեղու Չայաստանի», «Կռունկ Չայոց աշխարհի», «Փորձ» և ուրիշ պարբերականներ: Ութսունական թվականների սկզբներին Էնֆիաճյանի տպարանը անցնում է Ռոտինյանին:

Այնուհետև 70-ական թվականներից սկսած հետզհետե բացվում են Մարտիրոսյանների, Վարդանյանի, Տիգ. Նազարյանի («Արոր»), «Յերմես», «Մամուլ» և շատ ուրիշ հայկական տպարաններ: Իր երկարակեցությամբ, տպագրած գրքերի քանակով և հատկապես բարձրորակ տպագրություններով աչքի է ընկել Մարտիրոսյանների տպարանը: Նրանցից մասնավորապես ժամանակի նորագույն տեխնիկայով սարքավորված Սնացական Մարտիրոսյանի տպարանը այս շրջանում Թիֆլիսի առաջնակարգ տպարաններից մեկն է եղել: Ի միջի այլոց, այստեղ է տպագրվել Գ.Լևոնյանի «Գեղարվեստ» հանդեսը: Բացի հայկական տպարաններից, բազմաթիվ հայերեն գրքեր ու պարբերականներ տպագրվել են նաև Թիֆլիսի ոչ հայկական՝ մասնավոր և ընկերությունների շատ տպարաններում:

Տպագրական այս օջախում գործող հայկական հրատարակչական կազմակերպություններից իրենց գործունեությամբ բեղմնավոր են եղել «Թիֆլիսի ընկ. հայերեն գրքերի հրատարակության», «Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերություն», ապա «Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերություն», «Ստ. Լիսիցյան և ընկ.» հրատարակչությունները: Այս օջախում մինչև մեր, դարի 20-ական թվականները լույս են տեսել բազմաթիվ ու բազմաթվանդակ՝ հասարակական, քաղաքական, գեղարվեստական, ուսումնական,

գյուղատնտեսական և այլ հայերեն գրքեր և մոտ երկու հարյուր անուն պարբերականներ:

Թիֆլիսից հետո հայկական-հասարակական կուլտուրական կենտրոնն է եղել Բաքուն: Լինելով բուռն զարգացող արդյունաբերական քաղաք, Բաքուն անցյալ դարի երկրորդ կեսերից սկսել էր աստիճանաբար դեպի իրեն ձգել հայ տարրին: Այստեղ հայ բանվորական զանգվածների աճի հետ միասին զարգանում է և հայ բուրժուազիան, ստեղծվում են հասարակական, քաղաքական կազմակերպություններ, կուլտուրական կյանք, բացվում են տպարաններ, կազմակերպվում են հրատարակչություններ, սկիզբ է դրվում տպագրության, պարբերական մամուլի: Մասնավորապես զարգանում է սոցիալ-դեմոկրատական և հատկապես բուլշևիկյան մամուլը: Այստեղ են գործել բուլշևիկյան պարտիայի հայտնի «Նինա» ընդհատակյա տպարանը և այլ տպարաններ: Այս բոլորով հանդերձ, ինչ խոսք, Բաքուն որպես հայկական տպագրության և կուլտուրական կենտրոն միշտ զիջել է Թիֆլիսին, Բաքվի Չայոց մարդասիրական ընկերությունը, որ հիմնվել էր 1864 թվականին, մի քանի տարուց հետո՝ 1872 թվականին բացում է իր տպարանը՝ առաջին հայկական տպարանը Բաքվում: Տպարանին տառեր է մատակարարել Էնֆիաճյանը, Թիֆլիսից: Այս տպարանում տպագրվել են Մխիթար Գոշի, Եզովպոսի, Ողիմպիանոսի առակները և շատ ուրիշ գրքեր:

Հետագա տասնամյակներում Բաքվել են Ս. Տեր-Հովհաննիսյանի, Ս. Շահբազյանի, Զ. Երևանցյանի և ուրիշների տպարանները: Համեմատաբար բավականին բեղմնավոր է եղել «Արոր» տպարանի գործունեությունը, որի տպագրական տառերը հարստացվել են Կ. Պոլսից բերված ա՝ բանյան տառերով:

Բաքվում լույս են տեսել հասարակական-քաղաքական գրականություն, հայ գրողների ստեղծագործությունները և մոտ հիսուն անուն պարբերականներ: Ուշադրության արժանի է, որ պարբերական մամուլը այդ քաղաքում սկսվել է հրատարակվել մեր դարի սկզբներից, ըստ որում առաջին պարբերականներից են եղել բուլշևիկյան պարտիայի օրգանները:

Հայ գրքի ու տպագրության զարգացման կապակցությամբ մենք միայն մի քանի կարևորագույն օջախների գործունեության վրա կանգ առանք, այն էլ համառոտակի ծանոթանալով այդ օջախների կատարած աշխատանքներին Քաղաքա կան աննպաստ պայմանների հետևանքով, ինչպես տեսանք, հայ տպագիր գիրքը առաջացել ու զարգացել է Հայաստանից դուրս՝ հայկական գաղութներում: Սակայն ի՞նչ է ներկայացրել իրենից հայ գիրքն ու տպագրությունը մինչև սովետական տարիները հայրենի հողի վրա և Անդրկովկասում, սկսած XVIII դարի վերջին քառորդից, երբ այստեղ մուտք գործեց Գուտենբերգի գյուտը: Այդ երկար ժամանակվա ընթացքում (մոտ 150 տարի), ճիշտ է, մի քանի վայրերում բացվել են տպարաններ, որոնք ունեցել են իրենց տպագրական-հրատարակչական գործունեությունը, սակայն այդ տպարաններից լույս տեսած գրականությունը առանձին շոշափելի դեր չի խաղացել հայ հասարակական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքում, եթե նկատի չունենանք որոշ չափով Էջմիածնի տպարանը, այն էլ նրա գործունեության երկրորդ՝ ռուսական տիրապետության տակ եղած շրջանը: Այս իմաստով առաջնությունը միշտ էլ մնացել է գաղութահայ տպագրական օջախներին:

Ինչպես նշվեց, հայկական բնաշխարհում առաջին տպարանը ստեղծվել է 1771 թվականին, Էջմիածնում: Տպարանը հիմնվել է Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու ջանքերով, որի ծախսերը հոգացել է Մադրասում ապրող ջուղայեցի Գրիգոր Չաքիկենցը: Բարերարի նյութական միջոցներով է, որ Սիմեոն Երևանցին մի քանի տարի հետո տպարանին կից հիմնում է սեփական թղթի գործարան: Հետագայում Էջմիածնի տպարանը ունենում է և իր տառաճուլարանը:

Տպարանի առաջին գիրքը լույս է տեսել 1772 թվականին, կոչվում է «Զբոսարան հոգևոր»: Տպագրական տեխնիկայի տեսակետից դա անհաջող մի հրատարակություն է: Հետագա տարիներին տպագրված գրքերի որակը հետզհետե լավանում է: Մինչև XVIII դարի վերջը Էջմիածնի տպարանում տպագրվել են Սիմեոն Երևանցու «Տոնացոյցը» (1775 թ.) «Տաղարանը» (1777 թ.) «Պարտավճարը» (1779 թ.), Հովսեփոս Ֆլավիոսի կամ Եբրայեցու «Գիրք պատմութեանց յաղագս պատերազմի Հրեից ընդ Հռոմայեցիս, և աւերման Երուսաղեմի» (1787 թ.) հայտնի աշխատությունը, որի թարգմանությունը լատիներենից կատարել է Ստեփանոս Իլովացին (Լեհացին) դեռևս 1660 թվականին և այլ գրքեր: Հովսեփոս Եբրայեցվո գրքի տպագրությունը ցույց է տալիս, որ այդ տարիներին տպարանը բավականին առաջադիմել էր: Տպագրությունը մաքուր է, թուղթը համեմատաբար լավ, զարդարված է գլխազարդերով,

թռչնազրերով, առանձնապես ուշագրավ է տիտղոսաթերթի նկարչական և փորագրական աշխատանքը:

Հետևյալ դարի սկզբներից տպարանը որոշ ժամանակով դադարում է գործելուց: Պարսկական տիրապետությունից ազատվելուց հետո միայն հնարավոր է լինում նորից ծավալելու տպարանի գործունեությունը: Մինչև անցյալ դարի 60-ական թվականները այս տպարանում լույս են տեսել մի շարք գրքեր, որոնց թվում Շահխաթունյանցի «Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Այրարատայ» (1842 թ.), Աբել Մխիթարյանի «Հրահանգ համաշխարհային պատմութեան» (1844 թ.), «Շարական» (1844 թ.) և այլ հրատարակություններ:

Էջմիածնի տպարանը դարի երկրորդ կեսերին վերասարքավորվում է տպագրական նոր մեքենաներով ու նոր տառատեսակներով: Յոթանասունական թվականներից մինչև մեր դարի տասական թվականները տպարանի գործունեության ամենածաղկուն ու բեղմնավոր շրջանն է եղել: Այդ ժամանակվա ընթացքում լույս են տեսել բազմաթիվ հրատարակություններ՝ պատմական, բանասիրական, հայագիտական, եկեղեցական, երաժշտական և այլ բովանդակությամբ: Մասնավորապես ուշադրության արժանի են Սիմեոն Երևանցու «Զամբը» (1873 թ.), «ճաշոցը» (1872 թ.), «Զայնագրեալ շարական» (1875 թ.) շատ արժեքավոր գործը, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» (1880 թ.), Վահան Բաստամյանի արժեքավոր առածաբանով, ինչպես նաև հայ պատմիչներ Ուխտանեսի, Մատթեոս Ուռհայեցու, Զաքարիա Սարկավազի, Առաքել Ղափրիժեցու պատմությունները:

Այստեղի և Թիֆլիսի հայագետների համատեղ աշխատակցությամբ պատրաստվել և տպագրվել են Սովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Ազաթանգեղոսի պատմությունների գիտական հրա տա ր ակությունները:

Էջմիածնում են տպագրվել նաև Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի (Միաբան), Մ. Աբեղյանի, Հ. Մանանդյանի, Գ. Հովսեփյանի, Հ. Աճառյանի, Կ. Կոստանյանի, Կ. Տեր-Մկրտչյանի և շատ ուրիշների հայագիտական աշխատությունները:

Այստեղ է տպագրվել «Արարատ» (1868-1918թթ.) հայագիտական ամսագիրը:

Երևանում հայկական տպագրությունը սկսվել է միայն XIX դարի վերջին քառորդից: Առաջին տպարանը հիմնել է Զաքարիա Գևորգյան Հակոբյանցը 1876 թվականին, որին հետագայում ընկերացել է գրող Էմին Տեր-Գրիգորյանը: 1880 թվականին Զաքարիան հեռանում է Էմին Տեր-Գրիգորյանը մնալով մենակ՝ շարունակում է գործը մինչև դարավերջը:

Այս տպարանում տպագրվել են Խորեն Ստեփանեի «Հայկական աշխարհ» ամսագրի վերջին համարը, Էմին Տեր-Գրիգորյանի

երկասիրությունները, ինչպես նաև Երևանի առաջին պարբերական «Պսակ» լրագիրը (1880-1884 թ.թ.) Վասակ Պապաջանյանի խմբագրությամբ: Վերջինս 1883 թվականին կազմակերպում է իր սեփական տպարանը, որտեղ բացի «Պսակ» լրագրից տպագրվել է նաև Լ. Տիգրյանյանի «Առողջապահական թերթը» (1881-1884 թթ.):

Հետագա տարիներին Երևանում բացվում են մի քանի մասնավոր տպարաններ՝ «Կուլտուրա», «Ուրարտու», «Լույս», որոնցում տպագրվել են պարբերականներ և գրքեր:

Արևելյան Հայաստանի մի ուրիշ քաղաքում՝ Ալեքսանդրապոլում տպագրությունը սկսվել է նույնպես XIX դարի վերջին քառորդից, նույն թվականից, ինչ Երևանում է սկսվել: Այստեղ 1876 թվականին բացվել է Գ. Սանոյանի տպարանը, հետագայում Ա. Մալխասյանի, Կ. Ափինյանի և ուրիշների տպարանները: Այս տպարաններում լույս են տեսել գեղարվեստական, ուսումնական և այլ բովանդակությամբ գրքեր, ինչպես նաև պարբերականներ:

XIX դարի երկրորդ քառորդի սկզբներից գրական–հրատարակչական գործունեություն է սկսվում Շուշիում: Այստեղ առաջին տպարանը հիմնում են Շվեյցարիայի Բագել քաղաքից եկած գերմանացի բողոքական միսիոներները 1828 թվականին: Սրանց հրատարակչական գործունեությունը տևել է մինչև 1836 թվականը: Այդ ժամանակվա ընթացքում նրանք հրատարակել են մի շարք կրոնա-բարոյախոսական գրքեր, գերազանցապես աշխարհաբար, որոնց թվում և Հովսեփ Արցախեցու «Համառոտ բառգիրք ի գրաբար յաշխարհաբար» գիրքը (1830): Տպարանը հետագայում անցնելով Ղարաբաղի թեմի առաջնորդությանը և ապա Ազգային հոգևոր դպրոցին, շարունակել է տպագրել կրոնական և այլ բովանդակության գրքեր: Այստեղ, ի միջի այլոց, տպագրվել է: Եսայի կաթողիկոս Հասան Ջալալյանի «Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Աղուանից» գիրքը (1839 թ.), Կ. Եզյանի «Ներքին կյանք հին Հայաստանի» աշխատությունը (1864). Պերճ Պռոշյանի՝ ռուսերենից կատարած թարգմանությամբ: Տպարանը իր գոյությունը պահպանել է մինչև 1874 թվականը:

Հետևյալ տասնամյակի սկզբներից հիմնվում է Միրիջան Մահտեսի-Հակոբյանի արագատիպ տպարանը, որտեղ առաջին անգամ տպագրվել է Րաֆֆու «Խենթը» (1881 թ.), Լեոյի գեղարվեստական ստեղծագործությունները, Գոգոլի «Տարաս Բուլբան» և լայն: Շուշիում գործել են նաև Տեր-Սահակյանի, Բաբաջանյանի տպարանները: Այստեղ լույս են տեսել տասը անունից ավելի պարբերականներ:

XIX դ. վերջերին և XX դ. տպարաններ են բացվում Արևելյան Հայաստանի նաև մի քանի ուրիշ վայրերում՝ Նոր Բայազետում, Գորիսում, ինչպես և Ախալցխայում, Ախալքալաքում և այլուր:

Արևմտյան Հայաստանում տպագրությունը մուտք է գործել XIX դարի երկրորդ կեսերին միայն: Դա որքան տարօրինակ, նույնքան բացառիկ մի երևույթ էր իր ժամանակի համար: Անցյալ դարի երկրորդ կեսի սկզբներին Թուրքիայի կենտրոնական քաղաքներում առաջացած լուսավորական շարժումները, որոնց համար, ինչպես վերը նշվեց, որոշ պայմաններ էին ստեղծվել, իրենց հեռավոր ճառագայթումն են գտնում և երկրի խորքերը՝ Հայաստանի հողի վրա: Այստեղ առաջին տպարանը կազմակերպվում է Վանում 1858 թվականին Մկրտիչ վրդպ. Խրիմյանի ջանքերով: Խրիմյանը Կոստանդնուպոլսում հիմնած իր տպարանում 1855-1856 թվականներին «Արծուի Վասպուրական» իր ամսագրի մի քանի համարները հրատարակելուց հետո տպարանի պարագաներով վերադառնում է իր հայրենի քաղաքը՝ Վան, ուր Վարագա վանքին կից 1858 թվականին հիմնում է համեստ մի տպարան, որտեղ և շարունակում է հրատարակել նշված պարբերականը: Հաջորդ տարիներում տպարանից լույս են տեսնում մի քանի գրքույկներ, որոնց թվում և վանեցի գրող Տիգրան Ամիրճանյանի «Ողբերգութիւնքը» (1862 թ.):

Այնուհետև Խրիմյանը 1863 թվականին փոխադրվում է Մուշ, ուր տանում է իր տպարանը: Այստեղ Գարեգին Սրվանձտյանի խմբագրությամբ տպագրվում է «Արծուիկ Տարօնոյ» պարբերականը (1863-1865 թ.թ.):

Անցյալ դարի 70-ական թվականներին այդ տպարանը նորից փոխադրվում է Վարագ, որտեղ վերականգնվում է «Արծուի Վասպուրական» ամսագրի հրատարակությունը, այս անգամ Խրիմյանի աշակերտ Մ. Ամանյանի խմբագրությամբ: 1884 թվականին թուրքական իշխանությունները բռնագրավում են տպարանը և Վարագի վանքից փոխադրում են Վան՝ թուրքական մի թերթ տպագրելու համար: Չնայած դրան, հայ տպագրությունը ընդհատումներով Վանում շարունակվել է մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը: Վանում տպագրվել են մի քանի պարբերականներ, որոնց թվում և «Վան-Տոսպ» հանդեսը:

Թուրքական սահմանադրության տարիներին Արևմտյան Հայաստանում տպարաններ են բացվում նաև Էրզրումում, Խարբերդում, Երզնկայում, Վաղարշապատում, Տրապիզոնում և այլուր, որոնք ինչպես և պետք էր սպասել, ունենում են շատ կարճատև կյանք: Այդ տպարաններում լույս են տեսել գերազանցապես պարբերական հրատարակություններ:

Գիրքը և տպագիր խոսքը լինելով՝ յուրաքանչյուր ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման արտահայտություններից մեկը, միաժամանակ իրենց հերթին մեծ ազդեցություն են ունենում ժողովրդի հասարակական ու կուլտուրական կյանքի առաջընթացի վրա: Այս իմաստով, երբ մենք մի ընդհանուր հայացք ենք ձգում տպագրության մեր օջախների կատարած աշխատանքի վրա, տեսնում ենք, որ հայ տպագիր գիրքն ու խոսքը, ինչպես մշել ենք, մեծ դեր են կատարել մեր ժողովրդի թե՛ հասարակական-քաղաքական և թե՛ կուլտուրական կյանքում: Սակայն, պետք է նկատել, որ գտնվելով տարբեր երկրներում և գործելով տարբեր կուլտուր-պատմական միջավայրում, այդ օջախները բնականաբար չեն կարողացել տանել այդ դերը հավասար բարձրությամբ: Մյուս կողմից, որ և գլխավորն է, պատմական ու քաղաքական որոշ պայմանների ու իրադարձությունների հետևանքով այդ օջախներից ոչ բոլորն են, որ կարողացել են լինել առաջավոր կուլտուրայի, առաջադեմ գաղափարների տարածողներ:

Այս առումով Ռուսաստանի տպագրական օջախների գործունեությունը խիստ կերպով տարբերվում է Թուրքիայի և արևմտահայ մյուս օջախների աշխատանքից, ըստ որում այդ տարբերությունը հատկապես ակնառու է դառնում XIX դարի կեսերից: Մինչև այդ ժամանակները հայ տպագիր գիրքն իր բովանդակությամբ համարյա նույնն է եղել բոլոր օջախներում: Հրատարակվել են ինչպես տեսանք, կրոնա-բարոյախոսական, պատմական, աշխարհագրական, լեզվաբանական, բժշկական և նման բնույթի գրքեր: Գրքի լեզուն մեծ մասամբ գրաբար էր, ժողովրդի լայն խավերին անմատչելի, տարածվում էր սահմանափակ շրջաններում:

Սակայն անցյալ դարի կեսերից սկսած Ռուսաստանի տպագրական օջախների գործունեությունը առաջնակարգ տեղ է գրավում մյուս բոլոր օջախների շարքում: Գերազանցապես Ռուսաստանի օջախներում էր, որ ծավալվում է հասարակական քաղաքական բովանդակությամբ գիրքը: Այստեղ է, որ հրատարակվել են առաջադեմ գաղափարներ պրոպագանդող գրականություն, ի վերջո, այստեղ է, որ ստեղծվում է մարքսիստական բովանդակությամբ հայ գիրքը: Եթե անգամ սկզբնական շրջանում Մարքսի և Էնգելսի երկերի հայերեն թարգմանությունները հրատարակվել են արտասահմանում՝ արևմտահայ տպագրական օջախներում (Թուրքիայի սահմաններից դուրս), ապա այդ կատարվել է, ինչպես հայտնի է, քաղաքական նկատառումներով: Փաստորեն այդ հրատարակությունների նախաձեռնողները, թարգմանիչներն

ու հրատարակիչները եղել են ռուսահայեր (Շահումյան, Մանուչարյան, Աթաբեկյան, Մարո, Նազարբեկ և ուրիշներ), հանդիսացել են Ռուսաստանի տպագրական օջախների ներկայացուցիչներ:

Ինչով էր պայմանավորված Ռուսաստանի տպագրական օջախների այդ առավելությունը, նրանց առանձնահատուկ աշխատանքը: Անշուշտ այդ երևույթն ունի իր պատմական նախադրյալները:

Հայտնի է, որ XIX դարի առաջին կեսին Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին: Դա պատմականորեն դրական մեծ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի համար: Ճիշտ է, ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելով հայ ժողովրդի այդ հատվածը չազատվեց ազգային ճնշումից, բայց այդ ակտով հայ ժողովուրդը կապվեց Թուրքիայից ու Պարսկաստանից վարչաձևով, տնտեսապես ու կուլտուրապես շատ ավելի բարձր, շատ ավելի զարգացած մի երկրի հետ: Այդ խոշոր պատմական իրադարձությունը հնարավորություն տվեց հայ ժողովրդին աստիճանաբար կանգնելու զարգացման նոր, ավելի բարձր՝ կապիտալիստական ուղու վրա, մի ուղի, որն այդ ժամանակ պրոգրեսիվ նշանակություն ուներ նրա համար: Մյուս կողմից, որ և գլխավորն է, Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի հետ միանալով հայ ժողովուրդը հնարավորություն ունեցավ անմիջականորեն շփվելու ռուսական առաջավոր հոսանքների, առաջադիմական մտքի հետ, հաղորդակից եղավ եվրոպական ու համաշխարհային կուլտուրային:

Եվ ահա այս պայմաններում մենք տեսնում ենք, որ դարի երկրորդ կեսերից հայ ժողովուրդը ապրում է հասարակական ու կուլտուրական կյանքի զարգացման բուռն վերելք: Դեռևս 50-60-ական թվականներին բարձրանում է ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, աշխուժանում է ազգային ազատագրական պայքարի պրոպագանդան: Այնուհետև՝ առաջ են գալիս հասարակական հակադիր հոսանքներ և ապա՝ քաղաքական կուսակցություններ: Դարի վերջին տասնամյակներում բանվորական շարժման զարգացման հետ միասին հայ իրականության մեջ ներթափանցում է մարքսիզմի գաղափարախոսությունը:

Հայ հասարակական կյանքի այս բուռն ու սրընթաց զարգացումը իր բոլոր կողմերով արտացոլվում էր գրքի ու պարբերական մամուլի մեջ: Հետզհետե զարգանում է հասարակական քաղաքական գիրքը, մարտական հրապարակախոսությունը, որոնց մեջ իրենց լուսաբանումն էին գտնում ժողովրդին հուզող այն տեսական ու քաղաքական հարցերը: Մասնավորապես մարքսիստական գիրքն ու մամուլը, որը լույս էր տեսնում լեզալ և անլեզալ տպարաններից, անողորմ պայքար էր մղում ամեն տեսակի բուրժուական հոսանքների ու կազմակերպությունների

դեմ: Գեղարվեստական գիրքը համակված էր խոր հասարակական իդեալներով, ազգային ազատագրական ձգտումներով: Այս բոլորին մեծ զարկ տվեց 1905 թվականի ռուսական ռևոլյուցիան: Մամուլի ու խոսքի ազատությունը հնարավորություն տվեց լույս ընծայելու մեծ քանակությամբ գրականություն, որի մեջ նշանակալից էր քաղաքական բովանդակությամբ գիրքը:

Տպագիր գիրքն ու խոսքը Ռուսաստանի օջախներում սերտորեն կապված էր կյանքի հետ, բխում էր ժողովրդի առաջավոր խավերի պահանջներից, նրա ակնկալություններից ու տրամադրություններից:

Հայ տպագրության Ռուսաստանի օջախները իրենց տպագրական հրատարակչական առաջադեմ գործունեությամբ տիրապետության իրավունք են ձեռք բերում աշխարհում ցրված մյուս բոլոր, մասնավորապես Թուրքիայում գտնվող օջախների նկատմամբ, որտեղ ազատ խոսքն ու տպագրությունը կաշկանդված էր, հալածված էր և, բացի այդ, հող էլ չկար նման գործունեության համար:

Մեր տպագրության օջախները խոշոր աշխատանք են կատարել անցյալում: Չնայած գոյություն ունեցող աննպաստ պայմաններին, անժխտելի է նրանց դերը և նշանակությունը մեր ժողովրդի առաջադիմության գործում:

Մեր օրերում նոր դարաշրջան սկսվեց հայ գրքի պատմության մեջ: Մինչև սովետական կարգերի հաստատումը մեծ զարգացում չի ունեցել հասարակական-քաղաքական, ինչպես և որոշ գիտությունների գծով եղած գրականությունը: Բացի դրանից, կային գիտության բնագավառներ, որոնց վերաբերյալ չի հրատարակվել որևէ գիրք:

Հայ գիրքն ու գրականությունը իր բազմակողմանիությամբ չգերազանցված աստիճանի հասավ, զարգացավ և հարստացավ միայն Սովետական իշխանության շրջանում, հայկական պետականության պայմաններում:

ՀԱՅ ԳԻՐՔԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Աշխարհաբափ հայ գիրքը, իր ստեղծող ժողովրդի նման դեգերելով երկրից երկիր, ի վերջո, շնորհիվ Սովետական իշխանության, իր հանգիստն ու հանգրվանը գտավ մայր հողի վրա, հարազատ ժողովրդի մեջ: Գիշտ է, ճակատագրի բերմամբ դեռևս գոյություն ունեն օտար երկրներում հայկական գաղութներ, դեռևս այդ գաղութներում տպագրվում են գրքեր ու պարբերականներ, սակայն նրանք կորցրել են իրենց երբեմնի նշանակությունը: Հայ ժողովուրդը հիմա տերն է իր հողի, իր հայրենիքի և հայության համար ամբողջ աշխարհում սփռված հայ գրքի և տպագրության կենտրոնը ներկայումս ոչ թե գաղութն է, այլ Սովետական Հայաստանը:

1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցավ ամենախոշոր պատմական իրադարձությունը, Հայաստանում հաստատվեցին սովետական կարգեր: Երկրի իշխանությունը անցավ աշխատավորության ձեռքը: Ժողովուրդը ինքն էր, որ այսուհետև պիտի տնօրիներ իր կյանքը, ստեղծեր նոր հասարակարգ և նրան համապատասխան նոր՝ սոցիալիստական կուլտուրա:

Սովետական կարգերի հենց առաջին օրերից երկրում սկսեց ծավալվել կուլտուրական ռևոլյուցիա, որի գլխավոր խնդիրն էր վերացնել ժողովրդի անգրագիտությունը, կրթությունը պարտադիր դարձնել բոլորի համար, բարձրացնել ժողովրդի կուլտուրական մակարդակը, ներգրավել նրա լայն խավերին ստեղծագործական աշխատանքի: Դրան համապատասխան հայ տպագիր գիրքն ու խոսքը ստացան նոր բովանդակություն և նոր հատկացում, այն է՝ պրոպագանդել մարքսիզմ և լենինիզմի վեհ գաղափարները, տալ

գիտելիքներ ժողովրդի լայն խավերին, դաստիարակել նոր կյանք, նոր հասարակարգ կառուցողներին, բարձրացնել մասսաների գիտակցական ստեղծագործական գործունեությունը: Սրանով էլ սովետահայ դիրքը տարբերվեց նախասովետական հայ գրքից:

Եվ ահա չորս տասնյակ տարիներից ավելի է, ինչ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի ծնունդ Սովետական Հայաստանը ապրում է ազգային վերածնություն: Այս կարճ ժամանակվա ընթացքում հայ ժողովուրդը ի թիվս ժողովրդական տնտեսության այլ բնագավառների գծով ձեռք բերած նվաճումների, ունեցել է աննախընթաց կուլտուրական վերելք, կերտելով ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական իր կուլտուրան:

Կուլտուրական վերելքի մեծագույն նվաճումների շարքին են պատկանում և գրքի ու հրատարակչության բնագավառում ունեցած հաջողությունները:

Նախասովետական շրջանի հայ գիրքը կտրված էր ժողովրդից, չէր բավարարում նրա բազմապիսի պահանջները: Սովետական կարգերի օրոք է միայն, որ հայ գիրն ու գրականությունը դարձան ժողովրդի լայն խավերի սեփականությունը: Ներկայումս սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում ապրող հայ ժողովուրդը հպարտանում է ոչ միայն իր գրականության բարձր գաղափարայնությամբ, այլև ժողովրդի մեջ նրա մասսայական տարածմամբ: Եթե նախառևոլյուցիոն շրջանում հայերեն գիրքը հրատարակվում էր փոքր տպաքանակով (մինչև XIX դարը հայ գրքի տպաքանակը եղել է միջին հաշվով 400-500 օրինակ), ներկայումս Սովետական Հայաստանում գրքի տպաքանակը այնպիսի թափերի է հասել, որ երազել անգամ չէր կարելի անցյալում: Տպագրվում են գրքեր մի քանի տասնյակ հազար օրինակ տպաքանակով, ըստ որում շատ հաճախ այդպիսի տպաքանակով գրքերը սպառվում են կարճ ժամանակվա ընթացքում:

Սովետական Հայաստանի պետական գրապալատի պաշտոնական տվյալներով ներկայիս Հայկական ՍՍՌ սահմաններում 1913 թվականին լույս է տեսել 55 անուն գիրք, 80.000 օրինակ ընդհանուր տպաքանակով: Մեր օրերում այդ թվերը մի քանի տասնյակ անգամ ավելացել են. միայն 1960 թվականին մեր ռեսպուբլիկայում լույս է տեսել 1247 անուն գիրք, 6.913.900 օրինակ ընդհանուր տպաքանակով: Այս մերկ թվերը ցույց են տալիս, թե ինչպիսի տարածում ունի գիրքը մեր ժողովրդի մեջ: Եթե հաշվի առնենք նաև այն, որ հայերեն գրքեր հրատարակվել և հրատարակվում են նաև Սովետական Հայաստանից դուրս՝ Մոսկվայում, Թբիլիսիում, Բաքվում, ապա ավելի քան ակնառու է դառնում սովետահայ գրքի զարգացումը մեր իրավակարգում:

Սովետահայ գիրքը օժտված ամենաառաջավոր գիտության՝ մարքս-լենինյան ուսմունքի բարձր գաղափարայնությամբ մտել է կոմունիզմ կառուցող մեր ժողովրդի կենցաղի մեջ, դարձել է մեր աշխատավորության, սովետական մարդու՝ բանվորի, կոլտնտեսականի, մտավորականի կուլտուրական ամենաառաջնակարգ պահանջներից մեկը: Ժողովրդական լայն խավերի մեջ սովետահայ գիրքը շարունակաբար կատարում է քաղաքական, դաստիարակչական, գիտական և կուլտուրական իր մեծ ու պատվավոր դերը:

Հայտնի է, որ անցյալից Հայաստանի սովետական իշխանությունը ժառանգություն ստացավ մի երկու-երեք աղքատիկ տպարան, իրենց հնամաշ մեքենաներով և տառերով: Ներկայումս Սովետական Հայաստանում ստեղծվել է պոլիգրաֆիական մեծ ու հարուստ բազա: Տպարանների թիվը հասնում է մի քանի տասնյակների, ընդ որում ռեսպուբլիկայի բոլոր, և ամենահեռավոր շրջաններն անգամ ունեն իրենց տպարանն ու հրատարակչական գործունեությունը:

Սովետական տարիների ընթացքում լուրջ աշխատանք է տարվել և տարվում է հայկական պոլիգրաֆիայի զարգացման, մասնավորապես տպագրական նոր, գեղեցիկ, դյուրընթեռնելի տառատեսակներ ստեղծելու բնագավառում: Գիտենք, որ անցյալում հայ տպագրության գործին նվիրված առանձին անհատներ, անձնվեր տպագրիչներ իր ժամանակին նշանակալից ներդրում կատարեցին տպագրական տառերի մշակման գործում: Չնայած նրանց դրական այդ աշխատանքին, այնուամենայնիվ, հայկական տպագրական տառերը դեռևս հեռու էին կատարյալ լինելուց: Կարիք կար տպագրական տառերը է՛լ ավելի կատարելագործելու, ավելի դյուրընթեռնելի և գեղեցիկ դարձնելու, մասնավորապես հարստացնելու տարբեր տեսակաշարերով, որոնք առիաստարակ չեն եղել հայ տպագրության մեջ:

Առաջին անգամն էր, որ պոլիգրաֆիայի այդ հարցերի լուծումը դրվեց պետական հիմքերի վրա: Սովետական իշխանության հենց առաջին տարիներին կառավարությունը զբաղվեց այդ խնդրով: Սովետական Հայաստանի Լուսժողովմատի հանձնարարությամբ դեռևս 1925-1926 թթ. Գիտության և արվեստի ինստիտուտում ստեղծվեց մի հատուկ հանձնաժողով, որի վրա պարտականություն դրվեց զբաղվել հայկական տպագրական տառերի բարեփոխման հարցով: Հանձնաժողովը կատարեց նշանակալից նախապատրաստական աշխատանք: Հետագայում՝ 1958 թվականին մրցանակաբաշխություն հայտարարվեց տպագրական տառերի բարեփոխման և հարստացման կապակցությամբ: Համազգային նշանակություն ունեցող այդ գործը արձագանք գտավ և սփյուռքահայության մեջ, մրցանակաբաշխության մասնակցեցին նաև արտասահմանյան հայ գաղութներից: Հինգ մրցանակը շահեցին վեց

հեղինակների ութ նախագծերը, որոնցից առաջին մրցանակը շահեց Լ. Սադոյանի և Մ. Կափլանյանի նախագիծը: Ինչ խոսք, որ դրանով չի ավարտվում հայկական տպագրական տառերի բարեփոխման և կատարելագործման հարցը:

Մեր ռեսպուբլիկայում կազմակերպվել է ոչ միայն պոլիգրաֆիական հարուստ բազա՝ նորագույն տեխնիկական սարքավորումով, զարգացել է պոլիգրաֆիան, այլև իրենց ընդարձակ պլաններով գործում են մի շարք խոշոր հրատարակչական կազմակերպություններ:

Դեռևս սովետական կարգերի սկզբնական շրջանում, 1921 թվականին երևանում, հիմնվեց Հայաստանի պետական հրատարակչությունը (Հայպետհրատ): Ռեսպուբլիկայի այս խոշորագույն հրատարակչական կազմակերպությունը մեծ աշխատանք է կատարել և կատարում է հասարակական քաղաքական, գեղարվեստական, մանկապատանեկան: ուսումնական և այլ բնագավառների գծով գրականության հրատարակչության գործում:

Հետագայում հիմնվում են և այլ հրատարակչական կազմակերպություններ՝ Կուսակցական գրականության հրատարակչություն (Հայկուսհրատ), Քաղաքական գրականության հրատարակչություն (Քաղհրատ), Գյուղատնտեսական գրականության հրատարակչություն (Գյուղհրատ), Ուսումնա-մանկավարժական գրականության հրատարակչություն (Ուսմանկհրատ) և այլն: Գիտական գրքեր մասնավորապես հայագիտական գրականության հրատարակչությամբ զբաղվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը: Ռեսպուբլիկայում գործում են նաև երևանի պետական համալսարանի և Հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի հրատարակչությունները: Սրանք բոլորը ժամանակի ընթացքում հրատարակել են մեծ քանակությամբ գրքեր: Այս չորս տասնամյակի ընթացքում Սովետական Հայաստանում տպագրվել է շատ ավելի գիրք, քան նախասովետական շրջանի չորս հարյուրամյակում՝ առաջին հայերեն տպագիր գրքից մինչև սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում:

Սովետահայ գիրքը հավատարիմ մնալով իր հիմնական կոչմանը, երբեք չի կտրվել ժողովրդից, միշտ ընթացել է նրա հետ, օժանդակել է ժողովրդի և երկրի առաջ դրված քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական խնդիրների իրականացմանը:

Սովետական կարգերի առաջին տասը տարիների ընթացքում, այն ժամանակ, երբ մեր երկրում կատարվում էր կուլտուրական ռևոլյուցիա՝ անգրագիտության վերացում, ժողովրդական կրթության վերակառուցում, երբ ժողովրդի ուշադրությունը կենտրոնացվել էր ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և սոցիալիստական վերակառուցման, երկրի ինդուստրացման խնդիրների հաջող լուծման վրա, սովետահայ գիրքը համընթաց քայլում է այդ խնդիրների իրականացմանը օժանդակելու ուղիով: Այդ առաջին տարիներին մեծ պահանջ կար դասագրքերի, ուսումնա-մանկավարժական գրականության: Հին դասագրքերը իրենց բովանդակությամբ պիտանի չէին նոր, սովետական դպրոցին: Բացի այդ, տեղի էր ունեցել ուղղագրության բարեփոխություն, որն իր հերթին պահանջում էր նոր դասագրքեր նոր բովանդակությամբ: Դրան զուգընթաց հրատարակվում են նաև մարքսիզմի կլասիկների երկերը, ինչպես նաև գիտամասնական և ժամանակակից գեղարվեստական գրքեր:

Քաղաքի և գյուղի ազգաբնակչության կուլտուրական վերելքի հետևանքով, նորանոր պահանջներ են դրվում սովետահայ նորաստեղծ գրքի առաջ: Հետզհետե լայնացվում է հրատարակչությունների գործունեությունը: Գիրքը աստիճանաբար մտնում է ժողովրդի կենցաղի մեջ, բարձրացնում ժողովրդի քաղաքական դաստիարակության գործը մարքսիզմի կլասիկների երկերի թարգմանությունների լայն հրատարակությամբ:

Այս շրջանում բացի Պետական հրատարակչությունից, գործել են նաև «Հերմես» ակց. ընկ. և Մելքոնյան ֆոնդի հրատարակչությունները: Դրանցից առաջինը հրատարակում էր գեղարվեստական, երկրորդը՝ զուտ հայագիտական գրականություն:

Հետևյալ տասնամյակում սովետահայ գիրքը շարունակում է կատարել իր կարևոր դերը: Դա այն շրջանն էր, երբ ամբողջ Սովետական Միությունում, ինչպես և մեր երկրում իրականացվում է գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը համատարած կոլեկտիվացման հիման վրա և դրա հետ մեկտեղ վերացվում է կուլտությունը որպես դասակարգ: Ստեղծվում է անդասակարգ սոցիալիստական հասարակարգ, զարգանում է արդյունաբերությունը, ավարտվում սոցիալիզմի հիմքի կառուցումը մեր երկրում:

Տնտեսական և հասարակական այդ մեծագույն վերափոխումները է՛լ ավելի բարձրացնում են գրքի դերը և նշանակությունը: Նոր հասարակարգի կառուցմանը ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերող ժողովրդի տարբեր խավերը, բանվորների և գյուղացիների միջավայրից դուրս եկած նոր ինտելիգենցիան մեծ պահանջ ունեին գրքի՝ մասնավորապես հասարակական-քաղաքական, մարքսիզմ-լենինիզմի, ինչպես և տեխնիկական գրականության: Պատրաստվող նոր կադրերին անհրաժեշտ էր մասնագիտական, հատկապես տեխնիկական գիտությունների գծով դասագրքեր, ձեռնարկներ: Եվ օրավուր լայնամուկ ու մեծամուկ է հրատարակչությունների գործունեությունը:

Այդ տարիներին ՍՍՍՐ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը (Արմֆան) հրատարակում է նաև հայագիտական գրականություն: Այս շրջանում էլ ավելի է հարստանում Սովետական Հայաստանի տպագրական բազան, լայնանում է գրադարանների ցանցը, մեծանում են նրանցում եղած ֆոնդերը:

Սովետահայ գրքի բնույթը մեծագույն թափով փոխվում է հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին: Նոր խնդիրներ են դրվում սովետական ամբողջ ժողովրդի, այդ թվում և հայ ժողովրդի առաջ: Ամբողջ երկրով մեկ ընթում է Սովետական կառավարության և Կոմունիստական պարտիայի կոչը՝ «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար»: Երկրի ժողովրդական տնտեսությունը կարճ ժամանակում վերակառուցվում է և հարմարեցվում պատերազմի պահանջներին: Դրան համապատասխան փոխվում է գրականության, արվեստի, մամուլի ու հրատարակչության աշխատանքների բովանդակությունը:

Խնդիր է դրվում հրատարակել հայրենիքին և ժողովրդին անձնավիրաբար ծառայելու, հայրենասիրական վեհ գաղափարներով հագեցված գրքեր, ինչպես նաև գրքեր, որոնք դաստիարակեն մարդկանց մեջ արիություն, տոկունություն, անձնագոհություն, թշնամու հանդեպ ատելություն և ամուր հավատ հաղթանակի նկատմամբ: Սովետահայ գրքի բովանդակությունը այդ տարիներին գերազանցապես այդ հարցերի լուսաբանմանն է նվիրված: Հրատարակչությունները լույս են ընծայում բազմաթիվ գրքեր վերոհիշյալ թեմաներով:

Մասնավորապես մեծ զարգացում է ունենում այդ շրջանում մասսայական գիրքը Շատ գրքեր նվիրվում են ռազմաճակատի հերոսների և անցյալի ականավոր զորավարների հերոսական սխրագործությունների նկարագրությանը: Այս տեսակետից ուշագրավ է «Հայաստանի զավակների մարտական սխրագործությունները» մատենաշարը, որը լույս է ընծայում նախապես ՍՍՍՐ Գիտությունների

ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը և ապա՝ Հայկական ՍՍՐ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը:

Ինչ խոսք, որ սրանց հետ միասին հրատարակվել են հասարակական-քաղաքական գրքեր, նաև գեղարվեստական այնպիսի գրականություն, որը ընթերցողներին համակում էր հայրենասիրական գաղափարներով:

Ետպատերազմյան շրջանում հրատարակչությունների առաջ խնդիր դրվեց տալ ժողովրդին այնպիսի գիրք, որ դաստիարակի մարդու մեջ կոմունիզմ կառուցողի հատկություններ, լինի գաղափարային, ձևով և բովանդակությամբ մատչելի, գիտական հետազոտության կողմից ճշգրիտ: Նոր պատերազմի հրծիգների դեմ և խաղաղության համար մղվող պայքարում գիրքը ունենա դաստիարակչական և ազիտացիոն դեր: Սովետահայ գիրքը այդ շրջանում եղել է հենց այդպիսին, կատարել և կատարում է իր այդ դերը:

Այս շրջանում հատկապես աճում է քաղաքական, գիտական և գեղարվեստական գրքի նկատմամբ աշխատավորության պահանջը: Վերակառուցվում է հրատարակչական գործը, լայնանում է հրատարակչությունների գործունեությունը: Հայպետհրատը էլ ավելի հրատարակում է մարքսիզմի կլասիկների երկերը, քաղաքական գրականություն, ռուս և արևմտաեվրոպական գրականության կլասիկների երկերի հայերեն թարգմանությունները, ինչպես նաև Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների կլասիկ և ժամանակակից գրողների երկերը:

Գիտական գրքի հրատարակությունը ետպատերազմյան շրջանում նույնպես դրվում է ավելի լայն հիմքերի վրա, քան մինչև այդ եղել է: Մասնավորապես այս ասպարեզում բեղմնավոր գործունեություն է ցույց տալիս ՀՍՍՐ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը, ինչպես և Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը: Գիտությունների ակադեմիայի ինստիտուտները մեծ աշխատանք են կատարում հրատարակելով մենագրություններ և ուսումնասիրություններ: Այս իմաստով եռանդուն աշխատանք են կատարում մասնավորապես հայագիտության բնագավառում, Գրականության ինստիտուտը, Արվեստի ինստիտուտը, Պատմության և Լեզվի ինստիտուտները: Ետպատերազմյան շրջանում Սովետական Հայաստանում հրատարակվում է շատ ավելի գիրք) քան նախորդ որևէ շրջանում:

Սովետահայ գրքի անցած ուղու մասին այս թուղթիկ ակնարկը ցույց է տալիս, որ այն եղել է մասսայական գիրք, ստեղծվել է ժողովրդի կողմից և ծառայում է ժողովրդին:

Սովետական կարգերում է, որ հայ իրականության մեջ առաջին անգամ հրատարակվում են գրքեր գիտության բոլոր բնագավառների, ինչպես հասարակական-քաղաքական, նույնպես և ճշգրիտ ու կիրառական գիտությունների գծով:

Հասարակական-քաղաքական գրականության բնագավառում առաջին տեղը գրավում է մարքսիզմի կլասիկների երկերի, ինչպես և մարքս-լենինյան ուսմունքին վերաբերող գրականության հրատարակությունը: Պատահական չէ, որ 1921 թվականին Հայպետհրատի առաջին հրատարակած գիրքը Կ. Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալ» աշխատությունն էր:

Եիշտ է, առաջին անգամը չէր որ Մարքսի աշխատությունը տրվում էր հայ ընթերցողի ձեռքը: Հայ աշխատավոր զանգվածները անցյալում ծանոթ էին մարքսիստական ուսմունքին, մայրենի լեզվով որոշ թափով ուսումնասիրել էին մարքսիզմի կլասիկների երկերը, զինվել էին մարքսիզմ-լենինիզմ ի գաղափարներով, սակայն, ինչ խոսք, որ ցարական Ռուսաստանի պայմաններում, որտեղ ուժեղ պայքար էր մղվում ռևոլյուցիոն շարժման, մարքսիստական գաղափարախոսության դեմ, հնարավոր չէր և պայմաններ էլ չկային լայն թափերով թարգմանելու մարքսիզմի կլասիկների երկերը հայերեն: Այն, ինչ Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի երկերից հրատարակվել է անցյալում, կատարվել է կամ արտասահմանում, կամ ընդհատակյա պայմաններում կամ 1905 թվականի ռևոլյուցիայի տարիներին: Նկատի ունենալով նյութի պատմական արժեքը, մենք մի փոքր կշեղվենք շարադրանքի մեր ընթացքից և համառոտակի կտանք մարքսիզմի կլասիկների աշխատությունների թարգմանությունների ու հրատարակությունների սեղմ պատմությունը մախատվետական շրջանում:

Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականներին Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը» թարգմանվել է հայերեն և փորձ է արվել հրատարակելու: 1887-88 թթ. եղել է «Մանիֆեստի» երկու թարգմանություն, որոնք չեն տպագրվել, մնացել են ձեռագիր վիճակում: Դրանցից մեկի մասին վկայում է ինքը՝ Էնգելսը: Նա «Մանիֆեստի» անգլերեն հրատարակության համար 1888 թ. հունվարի 30-ին գրած առաջաբանում ասում է, որ դրա հայերեն թարգմանությունը, որ պետք է մի քանի ամիս առաջ՝ Կոստանդնուպոլսում տպագրվեր, ինչպես ինձ հաղորդել են, լույս չի տեսել: 1890 թվականի մայիսի 1-ին գերմանական հրատարակության համար գրած առաջաբանում Էնգելսը ավելի մանրամասն տեղեկություններ է տալիս «Մանիֆեստի» հայերեն այդ առաջին

թարգմանության մասին: «Իբրև կուրյոզ,- ասում է նա, հիշատակելու է, որ 1887 թվականին Կոստանդնուպոլսեցի մի հրատարակչի առաջարկված է եղել «Մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության ձեռագիրը, սակայն այդ բարի մարդը քաջություն չի ունեցել հրատարակելու մի բան, որը կրում էր Մարքսի անունը, նա ավելի լավ էր համարել, որ իբրև հեղինակ հանդես գա ինքը թարգմանիչը, մի խորհուրդ, որից վերջինս իհարկե պիտի հրաժարվեր: Ցավոք պիտի նշել, որ գիտական կոմունիզմի ծրագրային այդ հանձարեղ երկի հայերեն առաջին թարգմանության հեղինակը, չնայած բազմաթիվ պրպտումների, մինչև օրս մնում է անհայտ:

Երկրորդ ձեռագիր թարգմանության հեղինակն է Գևորգ Ղարաջյանը, որը իր ուսանող եղած ժամանակ ժնկում 1887-88 թվականներին ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանում «Մանիֆեստը», զուգահեռաբար ստուգելով այն Հ. Պլեխանովի ռուսերեն թարգմանության հետ: Միջոցներ չունենալով հրատարակելու, Ռուսաստան վերադառնալուց առաջ, թարգմանիչը ձեռագիրը ուղարկում է Մարսել՝ «Արմենիա» լրագրի խմբագիր Սկրտիչ-Փորթուգալյանին ի պահ, մինչև իր կարգադրությունը, սակայն հետագայում ձեռագիրը կորստի է մատնվում:

Այնուհետև եղել են «Մանիֆեստի» այլ թարգմանություններ, որոնց մեծ մասը հայտնի կամ անհայտ պատճառներով մնացել են անտիպ: Դրանց մեջ առանձնապես ուշագրավ է Շտուտգարդում (Գերմանիա) 1894 թվականին ռուսահայ Հովսեփ Աթաբեկյանի թարգմանությունը: Թարգմանիչը մի նամակով դիմում է Էնգելսին «Մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության առթիվ մի առաջաբան գրելու: Էնգելսը պատասխանում է Աթաբեկյանի նամակին: Նրա այդ պատասխան նամակը, որը չափազանց կարևոր մի փաստաթուղթ է հայ իրականության մեջ մարքսիստական մտքի զարգացման և ձևավորման, ինչպես նաև հայկական հարցի պատմության լուսաբանման համար, տպագրվել է 1903 թվականին Շտուտգարդում լույս տեսնող «Dokumente des Sozialismus» պարբերականում և ապա նույն թվականին հայերեն և վրացերեն թարգմանվել և տպագրվել է ՌՍԴԲԴ Կովկասյան միութենական կոմիտեի օրգան «Պրոլետարիատի կռիվը» պարբերականում:

Մարքսի և Էնգելսի աշխատությունների հայերեն թարգմանությունները սկսել են հրատարակվել 90-ական թվականների սկզբներից: Առաջին գործը, որ հրատարակվել է մարքսիզմի կլասիկներից, Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալ» աշխատության մի հատվածն է: Սրանից մոտ յոթանասուն տարի առաջ, 1893 թվականին, Աթենքում, Հնչակյան պարտիայի հրատարակությամբ, «Սոցիալիստական գրադարան» մատենաշարով լույս է տեսել մի

բրոշյուր՝ «Հայերն Ամերիկայում» խորագրով, Ակն-յանց ստորագրությամբ: Բրոշյուրը ինքյան նոր աշխատություն չէր, այն արտատպված էր Հնչակյանների օրգան «Հնչակ» պարբերականից: Ահա այդ բրոշյուրին տպակից է (припечатка) Կարլ Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալի» մի գլուխը՝ «Ինչ է աշխատանքի վարձը և ինչպես է նա որոշվում»: Ենթատողային ծանոթության մեջ ասված է, որ Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալի» ամբողջական տեքստը շուտով լույս կընծայվի առանձին գրքույկով, սակայն հայտնի է, որ հետագայում այն չհրատարակվեց: Թարգմանչի ով լինելու մասին հիշատակություն չկա հաստատապես կարելի է ասել, որ թարգմանիչը բրոշյուրի հեղինակ ռուսահայ Ավետիս Նազարբեկյանն է, որի մի շարք կեղծանուններից էր նաև «Ակն-յանց» ծածկանունը: Ավետիս Նազարբեկյանը (կամ Նազարբեկը) եղել է Հնչակյան պարտիայի հիմնադիրներից և մի շարք տարիներ այդ պարտիայի պարագլուխներից մեկը: 1905-06 թթ. անցել է սոցիալ-դեմոկրատիայի շարքերը, հետագայում՝ Հոկտեմբերյան ռոյալիստիկից հետո աշխատում էր Կոմիստերնում, Բուլշևիկյան պարտիայի անդամ էր:

Հետևյալ երկը, որ հրատարակվել է հայերեն Մարքսի և Էնգելսի աշխատություններից, «Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստն» է: Դա տպագրվել է հնչակյանների «Գաղափար» հանդեսում 1894 թվականին, որից լույս է տեսել ընդամենը երկու համար, մեկը՝ Աթենքում, մյուսը՝ Լոնդոնում: «Մանիֆեստի» տպագրությունը նույնպես թերի է: Հրատարակված են միայն առաջին երկու գլուխները և ներածական հատվածը, առաջաբաններից միայն 1872 թվականին Լոնդոնում գրածը: Չնայած հանդեսի երկրորդ համարի 184-րդ էջում տպագրված «Մամուլի տակ են առանձին գրքերի ձևով» հայտարարության մեջ հիշատակված է նաև Մարքսի և Էնգելսի «Կոմունական կուսակցության մանիֆեստը», սակայն հայտնի է, որ այնուհետև ոչ հանդեսի տպագրությունը չարունակվեց և ոչ էլ «Մանիֆեստի» ամբողջական տեքստը առանձին գրքով լույս ընծայվեց: Թարգմանությունը կատարվել էր ֆրանսերենից, որպես թարգմանիչ հիշատակված է «Տ. Մ.» սկզբնատառերը, որ է Հնչակյան պարտիայի մի ուրիշ պարագլուխ տիկին Մարոն (Մարիա Վարդանյան): Ենթադրվում է, որ թարգմանությունը կատարված կարող է լինել տիկին Մարոյի ամուսին Ավետիս Նազարբեկյանի մասնակցությամբ կամ խմբագրությամբ:

Նույն այդ 1894 թվականին Վիեննայում լույս է տեսել Էնգելսի «Սոցիալիզմի զարգացումը՝ ուտոպիայից դեպի գիտություն» աշխատության գերմաներենից կատարված հայերեն թարգմանությունը «Գիտական սոցիալիզմ» վերնագրով: Այս հրատարակությունը անմիջականորեն չի կապված Հնչակյան պարտիայի գործունեության

հետ: Գրքի վրա չի հիշատակված թարգմանչի անունը, սակայն հայտնի է, որ նրա հեղինակը մեզ ծանոթ Հովսեփ Աթաբեկյանն է: Էնգելսը Աթաբեկյանին ուղղած վերոհիշյալ պատասխանն ամակուն շնորհակալություն է հայտնել նրա այդ ձեռնարկության համար: Թարգմանչի ուշագրավ առաջաբանում ի միջի այլոց ասված է, որ նրա նպատակն է եղել մի կողմից՝ տարածել մարքսիստական ուսմունքը մեր ինտելիգենցիայի մեջ և մյուս կողմից՝ «վերջ տալ այն խառն ու անհեթեթ հասկացողություններին, որ վերջին ժամանակներս տարածում են «Գիտական սոցիալիզմ» անվան տակ» Մարքսիզմի կլասիկների աշխատությունների հայերեն այս առաջին հրատարակությունները, իսկապես, խոշոր երևույթ էին հայ ժողովրդի գաղափարական կյանքում: Դիտ է, դրանք (բացի Էնգելսի «Գիտական սոցիալիզմից») ամբողջական տեքստերի հրատարակություններ չէին, ինչպես և թարգմանությունները գերծ չէին սխալներից, ընթերցողների շրջանակներն էլ նեղ էին, այնուամենայնիվ դրանցով սկիզբ դրվեց Հայ ընթերցողների ծանոթացմանը գիտական սոցիալիզմի գաղափարներին:

Բացի մարքսիզմի կլասիկների աշխատություններից, նույն (ժամանակներում հրատարակվել է թարգմանական և երբեմն էլ ինքնուրույն սոցիալիստական գրականություն: Թարգմանական հրատարակություններից առանձնապես հիշատակելու արժանի են. Պլեխանովի «Մայիսի մեկը», Դիկշտեյնի «Ով ինչով է ապրում», Աքսելրոդի «Բանորական շարժում» աշխատությունից մի գլուխ, Լասսալի «Սահմանադրության մասին» և «Սահմանադրության էությունը», Լաֆարգի «Իրավունք ծուլանալու» և այլն:

Հնչակյան պարտիան, որ հիմնադրվել էր 1887 թվականին մի խումբ ռուսահայ ուսանողների (Ա. Նազարբեկյան, Մարիա Վարդանյան՝ հետագայում տիկին Մարո, Ռ. Խանազատյան, Կաֆյան և ուրիշներ) կողմից, իր ընդունած ծրագրի համաձայն պիտի պայքարեր, երկու՝ հեռավոր և մոտավոր նպատակի համար: Հեռավոր նպատակը սոցիալիզմն էր, մոտավորը՝ Հայաստանի ազատագրումը թուրքական, ռուսական և պարսկական (իրանական) բռնապետական լծից: Հայտնի է, թե այդ պարտիան ինչպիսի զարգացում ունեցավ հետագայում: Սակայն պետք է նշել, որ ընթակյանները սկզբնական շրջանում առավելապես գտնվելով ռուսական մարդնիկների ազդեցության տակ, պրոպագանդա էին մղում սոցիալիստական գաղափարների համար: Սրանով էլ բացատրվում է մարքսիզմի կլասիկների աշխատությունների և ընդհանրապես սոցիալիստական գրականության նրանց հրատարակությունները:

Մարքսիզմի կլասիկների աշխատությունների հայերեն թարգմանությունները և հրատարակությունները, մարքսիստական

ուսմունքի տարածումն ու լայն պրոպագանդան հայ իրականության մեջ կատարվեց հետագա տասնամյակներում և սերտորեն կապվում է բուշևիկյան պարտիայի գործունեության հետ:

Անցյալ դարի 90-ական թվականների երկրորդ կեսերից Անդրկովկասի հասարակական կյանքում զգալի բեկում էր առաջացել: Երկրի տնտեսական-քաղաքական զարգացման հետևանքով բանվորական շարժումը նշված ժամանակներից և առանձնապես 900-ական թվականներից սկսած անցել էր իր բարձր փուլին՝ վեր էր ածվել քաղաքական ուժեղ շարժման: Բավական է հիշել այն գործադուլներն ու ցույցերը, որոնք տեղի էին ունենում Անդրկովկասի արդյունաբերական և բանվորական կենտրոններում՝ Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումում և այլ վայրերում՝ ցույց տալու, թե ինչ աստիճանի լայն ծավալ էր ընդունել այդ շարժումը և ինչպիսի քաղաքական ուժ էր ներկայացնում:

Անդրկովկասի բանվորական շարժումը, որ սերտորեն կապված էր Ռուսաստանում ծավալված բանվորական շարժման հետ, իր զարգացման այդ շրջանում արդեն ստեղծել էր հարազատ, ղեկավար քաղաքական իր կազմակերպությունը՝ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական պարտիան: Հենց իր սկզբնավորման օրից ՌՍԴԲԴ-ի Անդրկովկասյան քաղաքային կոմիտեները և ապա Կովկասյան միութենական կոմիտեն մեծ աշխատանք ծավալեցին բանվորների դասակարգային գիտակցության արթնացման, ռևոլյուցիոն շարժումների կազմակերպման գործում: Ստեղծված բանվորական խմբակներում կարդացվում և բացատրվում էին սոցիալ-դեմոկրատական անլեզալ գրականություն, Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի աշխատությունները, տեղի էին ունենում զեկուցումներ՝ գիտական սոցիալիզմի, դասակարգային պայքարի, բանվոր դասակարգի քաղաքական-տնտեսական խնդիրների մասին: Մարքսիստական զաղափարախոսությունը լայն տարածում էր գտնում բանվորական զանգվածների մեջ: Այնուամենայնիվ մարքսիզմի պրոպագանդան ավելի ամուր հիմքերի վրա դնելու նպատակով անհրաժեշտություն էր զգացվում տեղական՝ հայերեն, վրացերեն, հետագայում նաև թուրքերեն (ադրբեջաներեն) լույս ընծայել սոցիալ-դեմոկրատական անհրաժեշտ գրականություն, ըստ որում հրատարակել ոչ միայն բանվորների համար մատչելի, մասսայական բնույթի գրքույկներ, այլև «տեսական բովանդակություն ունեցող աշխատություններ տեղական ինտելիգենցիայի այն խավերի համար, որոնք բավարար թափով չեն տիրապետում ռուսաց լեզվին» (Շահումյան): Այդ բոլորի հետևանքը լինում է այն, որ ժնկում ՌՍԴԲԴ Կենտկոմին կից Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ և Ստ. Շահումյանի անմիջական մասնակցությամբ կազմակերպվում է «Վրացական և հայկական լեզուներով պարտիական

սոցիալ-դեմոկրատական գրականություն հրատարակող հանձնաժողով», որն ունենում է բավականին նշանակալից հրատարակական գործունեություն: Հանձնաժողովը, բացի սոցիալ-դեմոկրատական ազիտացիոն բնույթ կրող գրականությունից, հրատարակել է նաև մարքսիզմի կլասիկների աշխատությունները: Այդ ամբողջ գրականությունը, ինչպես հայտնի է, գաղտնի ճանապարհով փոխադրվելիս է եղել Անդրկովկաս և տարածվել է բանվորական ու աշխատավորական շրջաններում:

Եվ ահա, Հանձնաժողովի ջանքերով է, որ 1904 թվականին ժնկում առաջին անգամ հայերեն հրատարակվել է «Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստի» և «Վարձու աշխատանք ու կապիտալի» ամբողջական տեքստերը, թարգմանված գերմաներեն բնագրից: «Մանիֆեստի» այս հրատարակությունը լրիվ լինելուց բացի, ունի նաև հեղինակների գրած երեք առաջաբանները, ինչպես նաև վերջից կցված է Կ. Կաուցկու «Որքան է հնացել «Կոմունիստական մանիֆեստը»» աշխատությունը: Սկզբից կա նաև թարգմանչի փոքրիկ առաջաբանը: Թարգմանչի մասին հիշատակություն չկա, բայց հայտնի է, որ այն թարգմանել է Ստ. Շահումյանը, Միքայել Մանուչարյանի հետ: Թարգմանչի առաջաբանից պարզվում է, որ ձեռքի տակ է ունեցվել «Մանիֆեստի» հայերեն երեք տարբեր ձեռագիր թարգմանություններ, որոնցից առաջինը կատարվել է գերմաներենից 1894 թ. Շտուտգարտում, երկրորդը՝ Պ. Պլեխանովի ռուսերեն թարգմանությունից Կովկասում 1903 թվականին, իսկ երրորդը, որ արևմտահայերենով է, Պ. Լաֆարգի ֆրանսերեն թարգմանությունից է կատարված ժնկում հավանորեն 1902-03 թվականներին: Այս երեք ձեռագիր թարգմանություններից առաջինը, 1894 թվականին Շտուտգարտում կատարվածը, ամենայն հավանականությամբ Հովսեփ Աթաբեկյանի թարգմանությունն է: Մյուս երկուսը առայժմս դեռ պարզված չեն: Առաջաբանի մեջ հիշատակվում է նաև, թե «ներկա հրատարակությունը ներկայացնում է գլխավորապես առաջին և երկրորդ թարգմանությունների միացումը՝ ուղղված և խմբագրված համաձայն վերջին գերմանական հրատարակության»:

Ի դեպս, գրականության մեջ երբեմն հիշատակվում է, որ Հանձնաժողովը հրատարակել է նաև Էնգելսի «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը»: Սակայն մեր ունեցած տվյալների համաձայն այն չի հրատարակվել: Էնգելսի այդ աշխատությունը, ճիշտ է, 1904 թվականին թարգմանված է եղել հրատարակելու, բայց ինչ-ինչ պատճառներով չի տպագրվել:

Հանձնաժողովը բացի մարքսիզմի կլասիկների երկերի տպագրությունից, հրատարակել է նաև Գ. Պլեխանովի «Աշխատանքի ազատագրության խմբակը», Գետի և Լաֆարգի «Ի՞նչ են ուզում սոցիալ-

դեմոկրատները», Մարտովի «Բանվորական գործը», Լասսալի «Սահմանադրության էությունը», Դիկշտեյնի «Ով ինչով է ապրում», «Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատ բանվորական կուսակցության ծրագիրը» և այլ գրքույկներ:

Մեր դարի սկզբներից Բաքվում և Թիֆլիսում հիմնվում են պարտիական ընդհատակյա տպարաններ: Մասնավորապես Թիֆլիսի Զավլաբարի գաղտնի տպարանը, որը սկսում է գործել 1903 թվականից, Անդրկովկասի պոլիգրաֆիական հարուստ բազաներից մեկն է եղել: Այդ տպարանում տպագրվել են բազմաթիվ թռուցիկներ, կոչեր, գրքույկներ, պարտիական մամուլ և այլն: Զավլաբարի տպարանում է տպագրվել ՌՍԴԲԴ կովկասյան կոմիտեի օրգան «Պրոլետարիատի կռիվը» հայերեն, վրացերեն և ռուսերեն:

Առաջին գործը Վ. Ի. Լենինի աշխատություններից, որ թարգմանվել և հրատարակվել է հայերեն՝ «Միապետությունը տատանվում է» հոդվածն է, որը տպագրվել է «Պրոլետարիատի կռիվը» պարբերականը պարբերականի 1903 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսների միացյալ համարում: Այդ նույն համարում տպագրված է նաև Լենինի հոդվածից՝ պարտիայի երկրորդ համագումարի հրավիրման կազմակերպչական կոմիտեի «Ծանուցումը»: Այնուհետև 1905 թվականին թարգմանվել և տպագրվել են նույն պարբերականում Լենինի «Երրորդ համագումարը», «Հեղափոխական պրոլետարիատի դեմոկրատական նպատակները» հոդվածները և այլն: 1905 թվի ռեյուցիայի տարիներին նոր թափ է ստանում մարքսիզմի կլասիկների երկերի հայերեն հրատարակության գործը: Զավլաբարի գաղտնի տպարանում տպագրվել և լույս են տեսել Լենինի «Պրոլետարիատի և գյուղացիության հեղափոխական-դեմոկրատական դիկտատուրայի մասին» և «Գյուղական չքավորությունը» աշխատությունները առանձին գրքույկներով, իսկ «Պետական կազմի 3 սահմանադրություն և 3 կարգ» հոդվածը՝ առանձին թերթիկով: Մարքսի և Էնգելսի աշխատություններից միայն մեկ տարում՝ 1906 թվականին, լույս են տեսել երեք անուն, այն է՝ «Կոմունիստական մանիֆեստը», «Վարձու աշխատանք և կապիտալը» և երրորդը՝ Էնգելսի «Գյուղացիական խնդիրը Ֆրանսիայում և Գերմանիայում»:

«Մանիֆեստի» այս հրատարակությունը նույնպես լրիվ է, ունի հեղինակների առաջին երեք առաջաբանները: «Մանիֆեստի» հայերեն հրատարակությունների շարքում այս հրատարակությունը ժամանակագրական կարգով բռնում է երրորդ տեղը, լրիվության տեսակետից՝ երկրորդը: Գրականության մեջ եղել է դեպք, որ 1906 թվականի այս հրատարակությունը համարվել է «Մանիֆեստի» առաջին լրիվ հայերեն հրատարակությունը:

Գիրքը լույս է տեսել անլեզալ, Բաքվում: Գրքում բացակայում են տպագրության տեղի և գրաքննության թույլտվության մասին տեղեկությունները: Որպես թարգմանիչ նշված է «Մ. Մ.» սկզբնատառերը, որը Միքայել Մանուչարյանն է, թարգմանությունը կատարված է գերմաներեն բնագրից:

«Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստի» այս ընդհատակյա հրատարակությունը նոր թարգմանություն է. այն վերահրատարակություն է 1904 թվականին ժնևում տպագրվածի հայերեն առաջին լրիվ հրատարակության, սակայն առանց թարգմանչի առաջաբանի և հավելվածի: Երկրորդ այս հրատարակությունը լույս է տեսել վերախմբագրված, որը կատարել են առաջին հրատարակության թարգմանիչները՝ Ստ. Շահումյանը և Միք. Մանուչարյանը միասին:

Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալը» նոր թարգմանություն է և այն կատարել է Ստ. Շահումյանը ռուսերենից, որը լուրջ առավելություններ ունի 1904 թվականին ժնևում հրատարակված գերմաներենից կատարված թարգմանությունից: Գիրքը լույս է ընծայվել Թիֆլիսում «Ստ. Լիսիցյան և ընկ.» հրատարակչական ընկերության կողմից: Ստ. Շահումյանը ձեռնարկել էր թարգմանելու նաև Կ. Կաուցկու «Կարլ Մարքսի տնտեսական ուսմունքը» աշխատությունը, որը լույս պիտի ընծայեր նույն հրատարակչությունը: Սակայն վերջինիս վերականգնության հետևանքով թարգմանությունը, որի կեսից ավելին կատարված էր արդեն, մնում է անավարտ:

Էնգելսի «Գյուղացիական հարցը Ֆրանսիայում և Գերմանիայում» աշխատության հայերեն հրատարակությունը լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1906 թվականին, Գարեգին Պոպովյանի ռուսերենից կատարած թարգմանությամբ: Այս հրատարակությունը ամենայն հավանականությամբ ցարական գրաքննչական մարմինների կողմից անմիջապես բռնագրավվել է և ոչնչացվել: Հայտնի է, որ 1905-07 թ.թ. ռեյուցիային հաջորդող ռեակցիայի տարիներին շրջանառությունից հանվեց ռեյուցիայի ժամանակ հրատարակված ռեյուցիոն և նույնիսկ կիսառեյուցիոն բովանդակություն ունեցող ամբողջ գրականությունը: Այդ գրականությունը գտվեց գրադարաններից, գրախանութներից բռնագրավվեց անգամ գրապահեստներում եղած նման բնույթի գրականությունը: Կովկասի գրաքննական կոմիտեի պահեստում կա այդ բռնագրավված գրականության մի փոքր մասը միայն, ըստ որում միայն 1906 թվականին Շահումյանի թարգմանությամբ լույս ընծայված Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալ» գրքույկից միայն 540 օրինակ:

1905 թվականի ռեյուցիայի տարիներին մարքսիզմի կլասիկների երկերից տպագրության համար պատրաստի վիճակում եղել են և այլ թարգմանություններ, որոնք չեն հրատարակվել: Այսպես, օրինակ, կային

«Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը» Կ. Կաուցկու և Գ. Պլեխանովի առաջաբաններով Հայկ Ազատյանի թարգմանությամբ, Էնգելսի «Գյուղացիական հարցը Ֆրանսիայում և Գերմանիայում» Ս. Բանվորյանի թարգմանությամբ, նրա «Սոցիալիզմի զարգացումը ուտոպիայից գիտություն» աշխատությունը և այլն: Նախատեսվող հրատարակություններից մեկն էր նաև Կ. Մարքսի հռչակավոր «Կապիտալը», որը սկսել էր թարգմանել բնագրից «Մուրճ» ամսագրի խմբագիր Ավետիք Արասխանյանը: Նա մինչև իր մահը (1912 թ.) ամեն կերպ աշխատել է իրականացնել իր թարգմանության հրատարակությունը, բայց այդ նրան չի հաջողվել:

1905 թվականի ռևոլյուցիայից հետո և մինչև Հոկտեմբերյան մեծ ռևոլյուցիան ռուսահայ իրականության մեջ մարքսիզմի կլասիկների երկերից հայերեն ոչինչ չի հրատարակվել: Այդ ժամանակաշրջանում եղել են արտասահմանյան ձեռագիր թարգմանություններ, խմորատիպ հրատարակություն, իսկ արևմտահայ հատվածում՝ նույնիսկ տպագրություններ: Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան պարտիայի Կ. Պոլսի ուսանողական միության օրգան «Կայծեր» ամսաթերթի էջերում 1913 թվականին տպագրվել են Մարքսի 1853 թվականին «Նյու-Յորք տրիբյուն» թերթին գրած իր թղթակցություններից արևելյան խնդրին վերաբերող երեք նամակ-հոդվածները «Արևելյան հարցը» ընդհանուր վերնագրի տակ և, բացի այդ, Մարքսի «Քաղաքատնտեսության քննադատության շուրջը» գրքի առաջաբանից մի հատված՝ «Պատմական մատերիալիզմը» վերնագրով: Թարգմանությունները կատարված են ֆրանսերենից:

Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից անմիջապես հետո, ինչպես և պետք է լիներ, առավել լայն ժավալ է ընդունում մարքսիզմի կլասիկների հայերեն թարգմանությունների և ընդհանրապես մարքսիստական գրականության հրատարակությունը: Ինչպես առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին էր, նույնպես և այս ժամանակաշրջանում, այն էլ գերազանցապես Մոսկվայում, լույս ընծայվեց ագիտացիոն բնույթի բրոշյուրներ, ինքնուրույն և թարգմանական գրականություն: Այդ գրականության մեջ նշանակալից տեղ է գրավում Մարքսի, Էնգելսիք Լենինի աշխատությունների հայերեն հրատարակությունները: Հայտնի է, որ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից մի քանի ամիս հետո Անդրկովկասը անջատվեց ռևոլյուցիոն Ռուսաստանից, ստեղծվեց Անդրկովկասյան սեյմը և ապա՝ դաշնակ մենշևիկյան մուսավաթական ազգային ռեսպուբլիկաները: Ինչ խոսք, այդ պայմաններում մարքսիզմի կլասիկների երկերի հայերեն հրատարակությունը այդ ռեսպուբլիկաներում պիտի խոչընդոտների հանդիպեր կամ կատարվեր գաղտնի ճանապարհով:

1919 թվականին Թիֆլիսում անլեգալ, «Ինտերնացիոնալ» հրատարակչության կողմից լույս է տեսել Էնգելսի «Կոմունիզմի սկզբունքները»: Թարգմանությունը կատարված էր ռուսերենից, թարգմանիչն է Դր. Ս. Ս., որ է՝ Սիմոն Հովվյանը: Նույն այդ թվականին, Թիֆլիսում, անլեգալ հրատարակությամբ լույս են տեսել Լենինի «Բուրժուական դեմոկրատիա և պրոլետարական դեմոկրատիա» և, բացի դրանից նաև՝ «Միջին գյուղացիության մասին» աշխատությունները:

Անդրկովկասի այս պայմաններում սկզբնական շրջանում բացառություն էր կազմում Բաքում, որտեղ ռևոլյուցիոն պրոլետարիատը համախմբված Ստ. Շահումյանի գլխավորած բոլշևիկյան կազմակերպության շուրջը, բարձրացրել էր կոմունայի դրոշմը: Այստեղ էր, որ տարբեր լեզուներով հրատարակվող բոլշևիկյան պարբերական մամուլի հետ միաժամանակ լույս էր ընծայվում նաև մարքսիստական գրականություն: Սրանց թվին է պատկանում ՌՍԴԲԴ Բաքվի կոմիտեին կից «Արշալույս» հրատարակչության կողմից լույս ընծայված Մարքսի «Ի՞նչ պիտի դուրս գա Եվրոպական Թուրքիայից» աշխատությունը. Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ բնագրից կատարած թարգմանությամբ:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում Մոսկվայում ՌՍԲՍԴ Կենտգործկոմին առընթեր Հայկական գործերի կոմիսարիատի և Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի կողմից հրատարակվել են ագիտացիոն բովանդակությամբ գրքեր, ինչպես նաև մարքսիզմի կլասիկների աշխատությունները:

Այստեղ 1918 թվականին լույս է տեսնում «Կոմունիստական մանիֆեստի» մի նոր թարգմանությունը Պլեխանովի, Կաուցկու և հեղինակների երեք առաջաբաններով: Թարգմանությունը կատարել էր Պողոս Մակինցյանը բնագրից: Բացի այդ, Աշոտ Հովհաննիսյանի գերմաներեն բնագրից կատարած թարգմանությամբ 1920 թվականին լույս է տեսնում Էնգելսի «Հեղափոխությունը և հակահեղափոխությունը Գերմանիայում» պատմական աշխատությունը: Կոմիսարիատի տրամադրության տակ տպագրության համար պատրաստ վիճակում եղել են նաև Մարքսի «Քաղաքացիական պատերազմը Ֆրանսիայում» և Էնգելսի «Կոմունիզմի սկզբունքները», որոնք, սակայն, հետագայում չեն հրատարակվել: Լենինի երկերից 1918-20 թվականներին հրատարակվել են «Պետություն և հեղափոխություն» և «Կարլ Մարքս» աշխատությունները Վահան Տերյանի թարգմանությամբ: Հրատարակվել են նաև Լենինի «Նամակ ամերիկյան բանվորներին», «Թեզիսներ բուրժուական և պրոլետարական դիկտատուրայի մասին», «Ինչ պետք է լինի մեր կուսակցության անունը», «Երրորդ ինտերնացիոնալն ու իր տեղը պատմության մեջ», «Քաղաքական կուսակցությունները Ռուսաստանում և պրոլետարիատի վերաբերմունքը», «Սեծ նախաձեռնություն»:

Վերջինը լույս է տեսել 1920 թվականին Բաքվում, Ադրբեջանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո:

Ահա մոտավորապես այն ամբողջը, որ եղել է մարքսիզմի կլասիկների երկերի թարգմանությունների ու հրատարակությունների գծով մինչև սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո միայն հնարավորություն ստեղծվեց մարքս-լենինյան ուսմունքը դարձնել լայն մասսաների սեփականությունը: Անցած քառասուն տարիների ընթացքում մեծ աշխատանք է կատարված մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկների երկերի հայերեն թարգմանությունների և հրատարակության գծով:

Հայերեն թարգմանվել և հրատարակվել են Մարքսի և Էնգելսի գրեթե բոլոր հիմնական աշխատությունները, որոնք ունեցել են բազմաթիվ վերահրատարակություններ: Այսպես «Կապիտալը» (երեք հատորով) հրատարակվել է երկու անգամ, «Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը» հրատարակվել է ութ անգամ, մոտ հարյուր հազար օրինակ ընդհանուր տպաքանակով, Մարքսի «Ընտիր երկերը» (երկու հատորով)՝ երկու անգամ, բարձր տպաքանակով, «Գոթայի ծրագրի քննադատությունը»՝ հինգ անգամ, «Վարձու աշխատանք և կապիտալը»՝ երեք անգամ, «Քաղաքացիական պատերազմը Ֆրանսիայում»՝ երեք անգամ, Էնգելսի «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը»՝ հինգ անգամ, «Անտի-Դյուրինգը»՝ չորս անգամ, «Լյուդվիգ Ֆոյերբախը և գերմանական կլասիկ փիլիսոփայության վախճանը»՝ չորս անգամ, «Սոցիալիզմի զարգացումը՝ ուտոպիայից գիտություն»՝ չորս անգամ և այլն:

Վ. Ի. Լենինի երկերի հայերեն թարգմանությունները լույս են ընծայվել ոչ միայն Երևանում, այլև Մոսկվայում (ՍՍՌՄ ժողովուրդների կենտրոնական հրատարակչություն), ինչպես նաև Վրաստանում: Վ. Ի. Լենինի բազմաթիվ աշխատությունների, գեկուցումների, հոդվածների, ճառերի առանձին գրքերով հրատարակություններից բացի, որոնց մեծ մասը ունեցել է շատ ու շատ վերահրատարակություններ, հրատարակվել են թեմատիկ, ընտիր երկերի ու երկերի ժողովածուներ: Այսպես, 1931-1935 թվականների ընթացքում հրատարակվել է «Ընտիր երկերը» վեց հատորով, ապա «Ընտիր երկերի» երկհատորյակը, որ լույս է տեսել երեք անգամ, իսկ 1962 թվականից սկսել է հրատարակվել «Ընտիր երկերի» եռահատորյակը, որի առաջին հատորը արդեն լույս է տեսել: Լենինի երկերի ժողովածուի ռուսերեն երկրորդ և երրորդ հրատարակություններից թարգմանվել և 1930-1938 թվականներին հրատարակվել են յոթ տարբեր հատորներ: 1941-1962 թվականներին հայերեն լույս ընծայվեց ռուսերեն չորրորդ հրատարակությունից

թարգմանված Լենինի երկերի լրիվ ժողովածուն, որը նշանակալից երևույթ եղավ հայ ժողովրդի գաղափարական կյանքում:

Սովետական իշխանության օրոք Լենինի երկերից հրատարակվել է 260 գիրք, ավելի քան մեկուկես. միլիոն օրինակ տպաքանակով:

Թե ինչ թափերի է հասնում մարքսլենինյան ուսմունքի տարածումն ու ուսումնասիրությունը Սովետական Հայաստանում ընդհանրապես, երևում է այն ակնառու փաստից, որ մարքսիզմի կլասիկների երկերի հայերեն հրատարակությունների ընդհանուր տպաքանակը այս քառասուն տարիների ընթացքում կազմում է մոտ երկու և կես միլիոն օրինակ, պատկառելի մի թիվ, որ չի եղել հայ գրքի ու հրատարակչական գործի պատմության մեջ:

Մարքսիզմի կլասիկների երկերի հրատարակություններից բացի, վերջին տարիներին հրատարակվել են Մարքսի և Լենինի ընդարձակ կենսագրությունները, «Հիշողություններ Լենինի մասին» (երկու հատորով), Ստ. Շահումյանի «Ընտիր երկերի» մի հատորյակը, ապա նրա «Երկերի» ժողովածուն երեք հատորով, Ս. Սպանդարյանի «Երկերը», Ալ. Մյասնիկյանի «Երկերի» ժողովածուի մի հատորյակը և այլն:

Գիտական գրքի հրատարակությունը Սովետական Հայաստանում նույնպես բարձր մակարդակի է հասել: Հրատարակվել են գրքեր ինչպես ինքնուրույն, նույնպես և թարգմանական՝ արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, տեխնիկայի, բժշկության, բնական գիտությունների, հումանիտար գիտությունների գծով և այլն: Մասնավորապես ճշգրիտ և կիրառական գիտությունների բնագավառում համաշխարհային հռչակ են վայելում Վ. Համբարձումյանի, Արտ. Շահինյանի, Ս. Մերգելյանի, Ն. Հարությունյանի, Հ. Բունիաթյանի, Բ. Ֆանարջյանի, Ս. Համբարձումյանի, Ս. Ջրբաշյանի և ուրիշների աշխատությունները: Ռեսպուբլիկայի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում գիտություններն ու դիսցիպլիններն անցնում են մայրենի լեզվով եղած ձեռնարկներով, Սովետահայ գիտական գրքի պատմության մեջ պատմական, գրականագիտական և լեզվաբանական աշխատությունների հրատարակությունը գրավում է առաջին տեղերից մեկը: Տպագրվել և տպագրվում են սովետահայ պատմաբանների, գրականագետների, լեզվաբանների հետազոտությունները և

մենագրությունները, ինչպես և գիտական հրատարակությամբ լույս են տեսնում հայ պատմիչների գործերը:

Սովետական Հայաստանում առանձնապես լայն զարգացում է ստացել հայագիտությունը: Ինչպես հին սերնդի գիտնական հայագետները՝ պատմաբաններ, գրականագետներ, լեզվաբաններ, նույնպես և նոր սերնդի հայագետները, հրատարակել և հրատարակում են իրենց ուսումնասիրությունները հայագիտության հարցերի վերաբերյալ: Այդ աշխատություններից հատկապես ուշադրության արժանի են Ստ. Մալխասյանի քառահատոր «Հայերեն բացատրական բառարանը», Յ. Աճառյանի յոթ հատորից բաղկացած հայերեն «Արմատական բառարանը» և հինգ հատորանի «Անձնանունների բառարանը», նրա քառահատոր «Հայերեն լեզվի համեմատական քերականությունը», երկհատոր «Հայոց լեզվի պատմությունը», Յ. Մանանդյանի «Հայաստանի քննական պատմությունը», Մ. Աբեղյանի երկհատոր «Հայ հին գրականության պատմությունը», Լեոյի եռահատոր «Հայոց պատմությունը», Ա. Հովհաննիսյանի «Միքայել Նալբանդյանը և իր ժամանակը» (2 հատոր), «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» (2 հատոր), ինչպես նաև Ա. Տերտերյանի «մենագրությունները և. Աբովյանի, Բելինսկու, Շիրվանզադեի, Պռոշյանի ուրիշ հայ և ռուս գրողների մասին, Ա. Աբրահամյանի «Ամանիա Շիրակացու մատենագրությունը», «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», Լ. Խաչիկյանի XIV և XV դարերի «Հիշատակարանները» (2 հատոր), Վ. Հակոբյանի «Մանր ժամանակագրությունները» և շատ ուրիշ աշխատություններ:

Բուռն կերպով աճել ու զարգացել է սովետահայ գեղարվեստական գիրքը Ոգեշնչվելով մեր և սովետական ամբողջ ժողովրդի փառապանծ հաղթանակներով՝ սովետահայ գեղարվեստական գրականությունը տարեցտարի գրավում է նորանոր բարձունքներ:

Այս տարիների ընթացքում սովետահայ գրողների հին և նոր սերնդի ներկայացուցիչները հրատարակել են բանաստեղծություններ, պոեմներ, պատմվածքներ, վեպեր և դրամատիկական երկեր, որոնք հաճախ վերահրատարակվել են մեծաքանակ օրինակներով: Դրանց հետ միասին հրատարակվել են և. Աբովյանի, Պ. Պռոշյանի, Ռ. Պատկանյանի, Բաֆֆու, Ծերենցի, Գ. Սունդուկյանի, Մուրացանի, Յ. Պարոնյանի, Պ. Դուրյանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Է. Աղայանի, Շիրվանզադեի, Հովհ. Թումանյանի, Նար-Դոսի, Ավ. Իսահակյանի, Վ. Փափազյանի, Եր. Օտյանի, Գ. Զոհրապի, Դ. Վարուժանի, Սիամանթոյի, Վ. Տերյանի, Մեծարենցի և ուրիշ դասական գրողների առանձին երկերը, ըստ որում նրանցից շատերի նաև երկերի ժողովածուները: Հայտնի փաստ է, որ անցյալում Շիրվանզադեն, Մուրացանը փորձեցին իրենց

երկերի ժողովածուները հրատարակել: Երկար տարիներ չարչարվելուց և ամեն կարգի դժվարություններից հետո կարողացան տպագրել միայն մեկ-երկու հատոր և այդպես էլ չհաջողվեց նրանց ավարտել իրենց ժողովածուների հրատարակությունը:

Սովետական Հայաստանում, առաջին անգամ հայ գրականության պատմության մեջ հրատարակվել են հայ դասական գրողներ՝ և. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Յ. Պարոնյանի, Գ. Սունդուկյանի, Հովհ. Թումանյանի, Հակ. Հակոբյանի երկերի ակադեմիական լիակատար ժողովածուները, մի բան, որ անցյալում հայ գրողը երազել չէր կարող:

Թե ինչպիսի ժողովրդականություն են վայելում հայ դասական գրողների երկերը սովետահայ իրականության մեջ, ցույց տանք միայն մի օրինակով. Հովհ. Թումանյանի երկերը այս քառասուն տարիների ընթացքում հրատարակվել են 115 անգամ, մեկ միլիոն երկու հարյուր հազարից ավելի ընդհանուր տպաքանակով:

Հայ դասական գրողների, ինչպես նաև սովետահայ գրողների լավագույն գրվածքները թարգմանվում են ռուսերեն և Սովետական Միության եղբայրական մյուս ժողովուրդների լեզուներով: Հայ գրողների ստեղծագործությունները ազգային սահմաններից դուրս են եկել և վաղուց արդեն դարձել են Սովետական Միության բազմամիլիոն ժողովրդի սեփականությունը: Ավելին, շնորհիվ ռուսաց լեզվի, հայ գեղարվեստական գիրքը դուրս է եկել նաև Սովետական Միության սահմաններից և ընդգրկել է ընթերցողների ավելի լայն շրջանակներ: Հայ գրողների երկերը թարգմանվել են գերմաներեն, չինարեն, լեհերեն, կորեերեն, բուլղարերեն, չեխերեն ռումիներեն, հունգարերեն և այլ լեզուներով:

Հայ ժողովրդի հերոսական էպոս «Սասունցի Դավիթը», որը ներթափանցված է խոր հայրենասիրությամբ, գովերգում է ազնիվ ստեղծագործական աշխատանքը, խաղաղությունն ու ազատությունը, բոլոր ժողովուրդների բարեկամությունը, իր արժանի գնահատությունն ստացավ միայն մեր օրերում: Հանճարեղ այս ստեղծագործությունը միայն Սովետական իշխանության օրոք դարձավ ամբողջ սովետական ժողովրդի անկապտելի սեփականությունը, մտավ համաշխարհային կուլտուրայի և գրականության գանձարանը:

Մեր օրերում, Սովետական իշխանության տարիներին, հայ բանահավաքները եռանդագին կերպով հավաքեցին և ասացողների բերանից գրի առան հայ ժողովրդական վեպի՝ «Սասունցի Դավթի» բազմաթիվ տարբեր պատումները: ՀՍՍՌ Գիտ. ակադ. իսկական անդամ Մ. Աբեղյանի և պրոֆ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի ջանքերով իրականացվեց մեր վեպի հիսուն պատումների գիտական հրատարակությունը երկու մեծածավալ հատորներով (երեք գրքով):

Հայ ժողովուրդը Սովետական Միության ամբողջ ժողովուրդի հետ միասին 1939 թվականին հանդիսավոր կերպով տոնեց «Սասունցի Դավիթ» էպոսի հազարամյակը: Հոբելյանի օրերին էպոսի բոլոր պատումների հիման վրա կազմվեց էպոսի համահավաք տեքստը, որը հենց նույն ժամանակ թարգմանվեց ռուսերեն և Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների, ինչպես նաև արտասահմանյան մի շարք ժողովուրդների լեզուներով:

Սովետահայ գեղարվեստական գրականությունը հարստացել է Սովետական Միության ժողովուրդների և առաջին հերթին ռուս ժողովրդի գրողների երկերի հայերեն թարգմանություններով: Ռուս դասական գրողների բազմաթիվ առանձին ստեղծագործությունների հրատարակություններից զատ, հրատարակվել են Ա. Պուշկինի, Ն. Գոգոլի, Լ. Տոլստոյի, Ա. Չեխովի, Մ. Գորկու երկերի բազմահատոր ժողովածուները, Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրույովի գրականագիտական երկերը: Հրատարակվել են Մայակովսկու, Ալ. Տոլստոյի, Ֆուրմանովի, Սերաֆիմովիչի, Ֆադեևի, Ն. Օստրովսկու, Շոլոխովի, ինչպես նաև Ռուսթավելու, Շևչենկոյի, Տիչինայի, Օբերթելու, ճավճավաձեի, Գամախուրդիայի, Ախունդովի, Նիզամիի և շատ ու շատ ուրիշ գրողների երկերը:

Սովետական շրջանում հայերեն հրատարակվել են Հոմերոսի պոեմները, Սոֆոկլեսի, Էսքիլեսի ողբերգությունները, արևմտաեվրոպական դասական գրողներ՝ Շեքսպիրի, Սվիֆտի, Մերվանտեսի, Շիլլերի, Գյոթեի, Դանթեի, Ֆլոբերի, Բալզակի, Զյուգոյի, Մոպասանի, Ռուսանի և ուրիշների ստեղծագործությունները:

Բավականին մեծ թափեր է ընդունել դեմոկրատական երկրների կլասիկ և ժամանակակից գրողների երկերի հայերեն թարգմանությունների գործը: Հրատարակվել են սովետահայ մանկական գրողների բազմաթիվ ինքնուրույն երկերը, ինչպես նաև սովետահայ մանկական գրականությունը հարստացել է ռուս և արևմտաեվրոպական մանկական գրողների երկերի հայերեն թարգմանություններով:

Անցած այս տարիների ընթացքում ստեղծվել է արվեստների և ընդհանրապես կուլտուրայի տարբեր բնագավառների գծով գիտական-ուսումնասիրական հարուստ և բարձրարժեք գրականություն:

Ելնելով իր ժողովրդական լինելու բնույթից, չափազանց մեծ զարգացում է ունեցել նաև սովետահայ մասսայական գրքի հրատարակությունը:

Չկա մի բնագավառ, որի վերաբերյալ չլինի մասսայական գրականություն: Գիտահանրամատչելի գրքեր են հրատարակվել

հասարակական, քաղաքական, արտադրական, գյուղատնտեսական, բնագիտության, առողջապահության հարցերի վերաբերյալ և այլն:

Սովետական Հայաստանում գիրքը հրատարակվում է բարձր կուլտուրայով, տպագրության ժամանակակից տեխնիկայի պահանջների համապատասխան: Մասնավորապես իր գեղարվեստական ձևավորմամբ, իլյուստրացիաներով, գունատիպ տպագրությամբ աչքի է ընկնում գեղարվեստական գրականությունը: Սովետահայ գրքի ձևավորման բնագավառում աշխատել են այնպիսի ականավոր գրաֆիկներ ու նկարիչներ, ինչպիսիք են Հ. Կոջոյանը, Մ. Սարյանը, Տ. Խաչվանյանը, Կ. Տիրատուրյանը, Ռ. Բեդրոսյանը, Գ. Խանջյանը և շատ ուրիշներ: Ինչ վերաբերում է գիտական գրքի ձևավորմանը, ապա առանձնապես պետք է նշել Լ. Սաղոյանի բարձրորակ աշխատանքն այդ բնագավառում:

Մեր համառոտ ակնարկում հարկավ դժվար կ ամփոփել հայ գրքի ու տպագրության պատմությունը իր բոլոր մանրամասնություններով: Առավել դժվար է տալ սովետահայ գրքի այն ողջ նվաճումները, որ ձեռք են բերվել այս կարճ ժամահավաքում: Այդ նվաճումները արդյունք են այն բանի, որ մեր օրերում, շնորհիվ սովետական իրավակարգի, գրքի հրատարակության գործը դարձավ համաժողովրդական, համապետական գործ:

*

Հազարամյա ճանապարհ է անցել հայ գիրքը: Դեռևս իր առաջացման ու զարգացման սկզբնական շրջանում հայ գիրքն ու գրականությունը դարձան ժողովրդի ինքնագիտակցության և ինքնաճանաչման կարևորագույն գործոնը, փրկեցին նրան պատմականորեն առաջացած ճգնաժամային վիճակից՝ ծուլման անխուսափելի վտանգից: Հետագայում նույնպես ծանր ու դաժան եղավ հայ ժողովրդի անցած ուղին, շատ ու շատ փորձություններ անցան նրա գլխով, հաճախ հասցնելով նրան մինչև ֆիզիկական ոչնչացումը: Սակայն Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ գյուտով և ապա՝ դարերի ընթացքում ստեղծված հոգևոր կուլտուրայի զանձներով զինված հայ ժողովուրդը միշտ էլ դիմագրավեց թշնամուն պարսիկին, բյուզանդացուն, արաբին, մոնղոլին, թուրք-թաթարին: «Արյուն-ավերանքի դարեր եկան ու գնացին,- ասում է Լեոն, - գահեր հիմնվեցին, գահեր խորտակվեցին, ազգաբնակչությունը սպառվելու թափ ջնջվեց, ստրկության ամենադաժան լծեր կրեց իր վզին: Բայց խավարի ու անեծքների մեջ չէին մարում կենդանության կրակները: Դրանք ամեն ժամանակ, ամեն տեղ մինևույն կերպարանքն ունեին -

Մեսրոպյան գիրը: Մեր հազարամյա անցյալի այն երկար ճանապարհին, որի վրա սփռված են մեր անհուն տառապանքները, ոչ բանականեր ունեինք մեր պահապանության համար, ոչ ուժ, ոչ հնարավորություն, ոչ էլ դրսի օգնություն, այլ մի հատիկ բան միայն - Մեսրոպյան գիրը: Եվ ահա, այդ գիրն էր՝ դարձած հայ լեզու, հայ ոգի, մատյան, դպրություն, տպագրություն, գիրք - մի հզոր զենք, որը պահպանեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնագոյությունը և հասցրեց նրան մինչև մեր օրերը:

Մեծ է մեսրոպատառ հայ գրի ու գրականության պատմական նշանակությունը մեր ժողովրդի համար: Նվիրական են հանճարեղ Մեսրոպի և Հակոբ Մեղապարտի անունները ամեն մի հայի համար: Նրանց կատարած մեծագործության շնորհիվ է, որ հայ ժողովուրդը անցնելով դարերի դաժան փոթորիկներից, այսօր առաջավոր մարդկության հետ հաղթականորեն քայլում է դեպի լուսավոր ապագան:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՀԱՅ ՁԵՌԱԳԻՐ ԳԻՐՔԸ.....	3
ՀԱՅ ՏՊԱԳԻՐ ԳԻՐՔԸ	11
ՀԱՅ ԳԻՐՔԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	31
Տ Ե Ղ Ա Ն ՈՒ Ն Ն Ե Ր	43
Ա Ն Չ Ն Ա Ն ՈՒ Ն Ն Ե Ր ԵՒ Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ն Ե Ր.....	44
Գ Ր Ք Ե Ր Ի Ա Ն Վ Ա Ն ՈՒ Մ Ն Ե Ր.....	47
Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Չ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր ԵՒ Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ն Ե Ր	49

Տ Ե Ղ Ա Ն ՈՒ Ն Ն Ե Ր

Բազել.....	115
Բաթում.....	148
Բաքու.....	94, 108, 109, 128, 148, 152, 154, 158, 160
Բոստոն.....	34
Բոմբեյ.....	34
Գորիս.....	116
Ջնյուռնիա.....	90, 92
Էջմիածին.....	45, 111, 113
Էրզրում.....	118
Ադամա.....	118
Աթենք.....	143, 144
Ալեքսանդրիա.....	34
Ախալցխա.....	116
Ախալքալաք.....	116
Ավգուստ Սեմենի տպարան.....	99
Արևելյան Հայաստան.....	102, 114, 116, 120, 121
Արևմտյան Հայաստան.....	31, 34, 116, 118
Ամստերդամ.....	47, 57, 104
Անդրկովկաս.....	158
Թեոդոսիա.....	94
Պետերբուրգ.....	47, 94, 95, 96, 97, 99
Թուրքիա.....	19, 44, 73, 85, 89, 102, 116, 119, 120
Թիֆլիս. 47, 88, 94, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 113, 148, 152, 154, 155, ...	158
Ժնև.....	141, 149, 150, 151, 154
Հաշտարխան.....	94
Հայաստան.....	15, 26, 30, 31, 34, 35, 36, 38, 39, 45, 125, 132, 160
Հնդկաստան.....	94

Սերովժե վարդապետ.....	99
Խարբերդ	118
Սպահան	34
Սովետական Հայաստան.....	127, 129, 132, 162, 163, 164, 167, 171
Սովետական Միություն	134
Ռուսաստան ...	69, 94, 95, 99, 101, 102, 119, 120, 121, 123, 139, 141, 148, 158
Լոնդոն	47, 57, 95, 144
Կ. Պոլիս	109
Կալկաթա	34
Վարազ	117
Վարազա վանք	117
Վան	38, 60, 62, 63, 79, 116, 117, 118, 149
Կոստանդնուպոլիս	34, 47, 88, 90, 92, 116, 140
Կոմիտերն	144
Տրապիզոն	118
Մադրաս	47, 68, 69, 71, 111
Ղարաբաղ	115
Մաղաթիա Օրմանյան	93
Մոսկվա	94, 96, 99, 102, 128
Մուշ	117
Երևան	113
Երզնկա	118
Երուսաղեմ	34, 40, 47, 89, 92
Երուսաղեմի ս. Հակոբ վանք	92
Շուշի	115, 116
Շվեյցարիա	115
Շտուտգարդ (Գերմանիա)	142
Շտուտգարտ	150, 151
Ներսիսյան դպրոց	103, 104
Նազարյաններ	96
Նոր Բայազետ	116
Նոր Զուղա	34
Նոր Նախիջևան	47, 94, 96, 102
Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանք	96, 97
Ֆիլիպինյան կղզիներ	34

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆՆԵՐ

Բ. Ֆանարջյանի	164
Բելինսկու	169
Դ. Վարուժանի	166
Դոբրույուբովի	169
Դր. Ս. Տ., որ է Սիմոն Հովվյան	158
Դյումա	91
«Գեղարվեստ» հանդես	107
«Արշալույս» հրատարակչության	159
«Արմենիա» լրագիր	141
«Անձնանունների բառարանը»	165
«Թիֆլիսի ընկ. հայերեն գրքերի հրատարակություն»	107
«Պրոլետարիատի կռիվը» պարբերական	142
«Հայաստանի զավակների մարտական սխրագործությունները» մատենաշար	136
«Dokumente des Sozialismus» պարբերական	142
«Սո. Լիսիցյան և ընկ.» հրատարակչություն	107
«Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերություն»	107
«Կոմունիստական մանիֆեստի»	159
«Նինա» ընդհատակյա տպարան	108
Գ. Զոհրապի	166
Գ. Պլեխանովի «Աշխատանքի ազատագրության խմբակը»	151
Գ. Հովսեփյան	113
Գ. Խանջյան	171
Գ. Սունդուկյանի	166, 167
Գևորգ Ախվերդյան	100
Գևորգ աղա Արծրունի	104
Գևորգ Ղարաջյան	141
Գետի և Լաֆարգի «Ի՞նչ են ուզում սոցիալ-դեմոկրատները», Գաբրիել Պատկանյան	151 96
Գարեգին Պոպովյանի	155
Գամսախուրդիայի	170
Գրականության ինստիտուտ	138

Գրիգոր Արծրունի.....	103
Գրիգոր Աղթամարցի.....	25
Գրիգոր Խալդարյանց.....	94, 95, 96
Գրիգոր Նարեկացու.....	93
Գյոթե.....	91
Գյուղատնտեսական գրականության հրատարակչություն (Գյուղհրատ).....	131
Է. Աղայանի.....	166
Էնգելսի «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը».....	151
Էնգելսի «Հեղափոխությունը և հակահեղափոխությունը Գերմանիայում».....	159
Էնֆիանյանը.....	106, 108
Ա. Չեխովի.....	169
Ա. Պուշկինի.....	169
Աթաբեկյան.....	120
Ալ. Տուստոյի.....	169
Առաքել Բաղիշեցի.....	25
Ախունդովի.....	170
Ավ. Իսահակյանի.....	166
Արտ. Շահինյանի.....	164
Արվեստի ինստիտուտ.....	138
Աշոտ Հովհաննիսյանի.....	159
Պ. Դուրյանի.....	166
Պ. Պլեխանովի.....	150
Պ. Պռոշյանի.....	166
Պ. Լաֆարգ.....	150
Պետական հրատարակչություն.....	134
Պետրոս Քալանթարյան.....	98
Չերնիշևսկու.....	169
Պատմության ինստիտուտ.....	138
Պողոս Թորոսյան.....	98
Պողոս Մակինցյանը.....	159
Թիֆլիսի Հավաքարի գաղտնի տպարան.....	152
Պլեխանովի.....	159
Ջուլայեցի Գրիգոր Չաքիկենցը.....	111
Պրեվո.....	91
Ողիմպիանոս.....	109
Ուսումնամանկավարժական գրականության հրատարակչություն (Ուսմանկհրատ).....	131
ժյուլ Վեռն.....	91
Ժնևում.....	154

Հ. Բունիաթյանի.....	164
Հ. Աճառյանի յոթ հատորից բաղկացած հայերեն «Արմատական բառարանը».....	165
Հ. Պարոնյանի.....	166, 167
Հ. Պլեխանով.....	141
Հ. Կոջոյան.....	171
Հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի հրատարակչություն.....	132
Հակ. Հակոբյանի.....	167
Հարություն Ալամդարյան.....	99
Հաշտարխան.....	98
Հայպետհրատ.....	137
Րաֆֆու.....	166
Հովսեփ Աթաբեկյան.....	142, 151
Հովսեփ Արղության.....	96, 97
Հովսեփ Արղության-Երկայնաբազուկ.....	94
Հովսեփ Հովհաննիսյան.....	96, 99
Հովսեփոս Եբրայեցվո.....	112
Հովհ. Թումանյանի.....	166, 167
Հովհ. Հովհաննիսյանի.....	166
Հովհաննես Դրասխանակերտցի.....	93
Հովհաննես Թլկուրանցի.....	25
ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն.....	138
Հրատարակչություն «Ստ. Լիսիցյան և ընկ.».....	107
Հրատարակչություն Մելքոնյան ֆոնդի.....	134
Հրատարակչություն Երևանի պետական համալսարանի.....	138
Հրատարակչություն Հնչակյան պարտիայի.....	143
Հյուզո.....	91
Ռ. Բեդրոսյան.....	171
Խ. Աբովյանի.....	166, 167
Ռ. Պատկանյանի.....	166
Ս. Համբարձումյանի.....	164
Լ. Սադոյան.....	130
Լ. Տուստոյի.....	169
Ս. Մերգելյանի.....	164
Լեզվի ինստիտուտ.....	138
Սերաֆիմովիչի.....	169
Լենին.....	140, 152
Ռաֆայել Պատկանյան.....	97
Լազարյան ճեմարան.....	99
Սահակ Պարթև կաթողիկոսը.....	11

Սահակ կաթողիկոս.....	7
Սայաթ-Նովա.....	25
Լամարթին.....	91
Ռոտինյան.....	106
Ռուսթավելու.....	169
Սիամանթոյի.....	166
Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի.....	111
Սիմոն Գուլամիրյան.....	97
ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալ (Արմֆան).....	135
Ստ. Մալխասյանի.....	165
Ստ. Շահումյան.....	120, 154
Ստ. Շահումյանը.....	150
Ստ. Շահումյանի.....	158
Ստեփանոս Իլովացի (Լեհացի).....	111
Վ. Համբարձումյանի.....	164
Տ. Խաչվանքյան.....	171
Վ. Տերյանի.....	166
Կ. Տիրատուրյան.....	171
Կ. Սելիք-Օհանջանյանի.....	168
Վ. Փափագյանի.....	166
Կ. Մարքս.....	139, 140
Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը».....	140
Կ. Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալ» (1921 թ.).....	139
Տետեյան.....	92
Ծերեթելու.....	170
Ծերենցի.....	166
Կաուցկու.....	159
Վալտեր Սկոտ.....	91
Տպարան «Էնֆիաճյան և ընկ.».....	106
Տպարան «Արոր».....	109
Տպարան «Ռերարտու».....	114
Տպարան «Հերմես».....	107, 134
Տպարան «Լույս».....	114
Տպարան «Կուլտուրա».....	114
Տպարան «Մամուլ».....	107
Տպարան Արզանյան եղբայրների.....	105
Տպարան Հ. Երևանցյանի.....	109
Տպարան Ս. Տեր-Հովհաննիսյանի.....	109
Տպարան Ս. Շահբագյանի.....	109
Տպարան Վարդանյանի.....	106

Տպարան Տիգ. Նազարյանի («Արոր»).....	106
Տպարան Սելբումյան-Էնֆիաճյանի.....	106
Տպարան Մարտիրոսյանների.....	106, 107
Տպարան Սնացական Մարտիրոսյանի.....	107
Տպարան նորին բարձր սրբազնութեան.....	97
Վոլթեր.....	91
Տիչինայի.....	169
Կլեոպատրա Սաֆարյանի.....	95
Վռամշապուհ թագավորը.....	7
հրատարակչություն «Հերմես» ակց. ընկ.».....	134
Մ. Բարխուդարյան.....	101
Մ. Գորկու.....	169
Մ. Աբեղյանի.....	168
Ք. Պատկանյան.....	97
Մ. Ջրբաշյանի.....	164
Մ. Սարյան.....	171
Մ. Կափլանյան.....	130
Մ. Նալբանդյանի.....	167
Մեծարենցի.....	166
Եզովպոս.....	55, 109
Մատենաշար «Սոցիալիստական գրադարան».....	143
ճավճավաձեի.....	170
Մատթեոս Ուռնայեցի.....	93
Մարո.....	120, 146
Մարքսի «Ի՞նչ պիտի դուրս գա Եվրոպական Թուրքիայից».....	159
Քաղաքական գրականության հրատարակչություն (Քաղհրատ).....	131
Մայակովսկու.....	169
Մանուչարյան.....	120
Մուլեր.....	91
Մուրացանը.....	166
Մուրացանի.....	166
Միք. Մանուչարյանը.....	154
Միքայել Ասորու.....	93
Միքայել Մանուչարյանի.....	150
Մխիթար Գոշ.....	109
Եկավյան.....	93
Մկրտիչ Նաղաշ.....	25
Մկրտիչ Փորթուզալյան.....	141
Եր. Օտյանի.....	166
Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն.....	132, 138

Երեցփոխյան	104
Եղիշե	93
Սյուսե	91
Սյուհենտիսյան	84, 93
Շևչենկոյի	169
Շեքսպիր	91
Շահումյանի թարգմանությամբ լույս ընծայված Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալ»	155
Շոլոխովի	169
Շիրվանզադեի	166
Ն. Գոգոլի	169
Ֆ. Էնգելս	140, 142
Ն. Ադոնց	97
Ն. Հարությունյանի	164
Ն. Մառ	97
Ն. Օստրովսկու	169
Ներսես Շնորհալի	24, 50, 70, 71, 95
Ֆենելոն	98
Նազարբեկ	120, 143
Ֆադեևի	169
Նար-Դոսի	166
Նահապետ Քուչակ	25
Նադաշ Հովնաթան	25
Ֆուրմանովի	169
Նիզամիի	170

Գ Ր Ժ Ե Ր Ի Ա Ն Վ Ա Ն ՈՒ Մ Ն Ե Ր

Բոլշևիկյան պարտիա	144
Դիկշտեյնի «Ով ինչով է ապրում»	146, 151
Երկհատոր «Հայոց լեզվի պատմությունը»	165
«Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» (2 հատոր)	165
«Ճաշոցը» (1872 թ.)	113
«Գոթայի ծրագրի քննադատությունը»	161
«Ջայնագրեալ շարական» (1875 թ.)	113
«Արարատ» (1868 - 1918 թ.թ.) հայագիտական ամսագիր	113
«Պատմական մատերիալիզմը»	157
«Պարապ վախտի խաղալիք» (1864 թ.)	106

«Ինչ է աշխատանքի վարձը և ինչպես է նա որոշվում»	143
«Պրոլետարիատի կռիվը»	142, 152
«Հայերն Ամերիկայում»	143
«Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը»	165
«Հռչակ ողորմութեան կայսեր Ռուսաց»	104
«Սասունցի Դավթի»	168
«Սողոմոնի առակները»	12
«Սոցիալիզմի զարգացումը ուսոպիայից գիտություն»	156
«Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատ բանվորական կուսակցության ծրագիրը»	152
«Տ. Մ.» սկզբնատառերը	144
«Կապիտալը» (երեք հատորով)	161
«Վարձու աշխատանք և կապիտալը»	153, 154
«Վարձու աշխատանք ու կապիտալի»	150
«Վան-Տոսպ» հանդեսը	118
«Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը»	161
«Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը» Կ. Կաուցկու և Գ. Պլեխանովի առաջաբաններով Հայկ Ազատյանի թարգմանությամբ	156
«Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստի»	150, 154
«Կոմունիստական մանիֆեստ»	153
«Վրացական և հայկական լեզուներով պարտիական սոցիալ- դեմոկրատական գրականություն հրատարակող հանձնաժողով» ...	149
«Քաղաքացիական պատերազմը Ֆրանսիայում»	161
«Մանիֆեստ»	passim
«Մուրճ» ամսագրի խմբագիր Ավետիք Արասխանյանը	156
«Եկեղեցական պատմությունը»	13
«Շարական» (1844 թ.)	112
«Նյու-Յորք տրիբյուն» թերթին	157
Գ. Լևոնյանի «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը»	6
Գ. Սրվանձտյանի «Արծուիկ Տարօնոյ» պարբերականը (1863-1865 թթ.)	117
Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (Միաբան)	113
Գարեգին Սրվանձտյան	117
Գոգոլի «Տարաս Բուլբա»	116
Ջաքարիա Գևորգյան Հակոբյանց	114
Ջաքարիա Սարկավազ	18, 113
Էջմիածնի տպարան	110, 111, 112
Էմին Տեր-Գրիգորյան	114
Էնգելսի «Գիտական սոցիալիզմ»	145
Էնգելսի «Գյուղացիական հարցը Ֆրանսիայում և Գերմանիայում»	155

Էնգելսի «Գյուղացիական հարցը Ֆրանսիայում և Գերմանիայում» Ս. Բանվորյանի թարգմանությամբ	156
Էնգելսի «Սոցիալիզմի զարգացումը՝ ուտոպիայից դեպի գիտություն»	145
Էնֆիաճյան	106
Ա. Աբրահամյանի «Ամանիա Շիրակացու մատենագրությունը»	165
Ա. Հովհաննիսյանի «Միքայել Նալբանդյանը և իր ժամանակը» (2 հատոր)	165
Արել Մխիթարյանի «Հրահանգ համաշխարհային պատմութեան» (1844 թ.)	112
Ազաթանգեղոս	113
Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն»	15
Ալ. Մյասնիկյանի «Երկերի»	163
Առաքել Ղափրիժեցի	113
Ավետիս Նազարբեկյան	143, 145
Արզանյան եղբայրներ	105
Աքսելրոդի «Բանորական շարժում»	146
Ամսագիր «Արծուի Վասպուրական»	117
Պերճ Պռոշյան	115
Պարբերական «Կռունկ Հայոց աշխարհի»	106
Պարբերական «Մեղու Հայաստանի»	105, 106
Պարբերական «Փորձ»	106
Պլեխանովի «Մայիսի մեկը»	146
Ջալալյանի «Ճանապարհորդութիւնը» (1842 թ.)	104
Ուխտանես	113
Հ. Աճառյան	113
Հ. Մանանդյան	113
Հ. Մանանդյանի «Հայաստանի քննական պատմությունը»	165
Րաֆֆու «Խենթը» (1881 թ.)	116
Հովսեփ Աթաբեկյան	145
Հովսեփ Արցախեցու «Համառօտ բառգիրք ի գրաբարէ յաշխարհաբար» գիրքը (1830)	115
Հովսեփոս Ֆլավիոսի կամ Եբրայեցու «Գիրք պատմութեանց յաղագս պատերազմի Հրեից ընդ Հռոմայեցիս, և աւերման Երուսաղեմի» (1787 թ.)	111
Հնչակյանների «Գաղափար» հանդես	144
Հնչակյանների օրգան «Հնչակ» պարբերական	143
Լ. Խաչիկյանի XIV և XV դարերի «Հիշատակարանները» (2 հատոր) ...	165
Ս. Սպանդարյանի «Երկերը»	163
Լ. Տիգրյանյանի «Առողջապահական թերթը» (1881-1884 թ.թ.)	114
Լեոյի եռահատոր «Հայոց պատմությունը»	165

Լեոյի «Հայ գրքի տոմար»	6
Լեոյի «Հայկական տպագրություն»	6
Լենինի «Բուրժուական դեմոկրատիա և պրոլետարական դեմոկրատիա»	158
Լենինի «Նամակ ամերիկյան բանվորներին»	160
Խաչատուր Աբովյանի «Վերջ Հայաստանին» (1858 թ.)	104
Խաչատուր Աբովյանի «Նախաշավիղ կրթության» (1862 թ.)	106
Խաչատուր Աբովյանի «Նախաշավիղ»	105
Լասսալի «Սահմանադրության էությունը»	146, 151
Լասսալի «Սահմանադրության մասին»	146
Լաֆարգի «Իրավունք ծուլանալու»	146
Խորեն Ստեփանեի «Հայկական աշխարհի» ամսագրը	114
Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան պարտիայի	157
Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան պարտիայի Կ. Պոլսի ուսանողական միության օրգան «Կայծեր» ամսաթերթի	157
Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական պարտիա	148
Սունդուկյանի «Գիշերվա սաբրը խեր է» (1866 թ.)	106
Սիմեոն Երևանցու «Պարտավճարը»	111
Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռը» (1873 թ.)	113
Սիմեոն Երևանցու «Տաղարանը» (1777 թ.)	111
Սիմեոն Երևանցու «Տոնացոյցը» (1775 թ.)	111
Ստ. Շահումյանի «Ընտիր երկերի»	163
Վ. Ի. Լենին «Միապետությունը տատանվում է»	152
Վ. Ի. Լենինի «Գյուղական չքավորությունը»	153
Վ. Ի. Լենինի «Պետական կազմի 3 սահմանադրություն և 3 կարգ»	153
Վ. Ի. Լենինի «Պրոլետարիատի և գյուղացիության հեղափոխական-դեմոկրատական դիկտատուրայի մասին»	153
Վ. Ի. Լենինի «Հեղափոխական պրոլետարիատի դեմոկրատական նպատակները»	153
Վ. Ի. Լենինի «Երրորդ համագումարը»	152
Վ. Հակոբյանի «Մանր ժամանակագրությունները»	166
Կ. Տեր-Սկրտչյան	113
Կ. Կաուցկու «Որքան է հնացել «Կոմունիստական մանիֆեստը»	150
Կ. Կաուցկու «Կարլ Մարքսի տնտեսական ուսմունքը»	154
Կ. Կոստանյան	113
Կ. Եզյանի «Ներքին կյանք հին Հայաստանի» աշխատությունը (1864)	115
Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստն»	144
Կ. Մարքսի հռչակավոր «Կապիտալը»	156
Վասակ Պապաջանյանի «Պսակ» լրագիրը (1880-1884 թ.թ.)	114
Վարագի վանք	117
Վահան Տերյանի	160

Կարլ Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալ»	143
Տպարան Բաբաջանյանի.....	116
Տպարան Գ. Սանոյան	114
Տպարան Ա. Մալխասյան.....	114
Տպարան արագատիպ Միրիջան Մահտեսի-Հակոբյանի.....	116
Տպարան Կ. Ափինյանի.....	114
Տպարան Տեր-Սահակյանի.....	116
Տպարան Ներսիսյան դպրոցի.....	105
Տիգրան Ամիրճանյանի «Ողբերգությունք» (1862 թ.).....	117
Տիկին Մարոն (Մարիա Վարդանյան)	144
Մ, Աբեղյան.....	113
Մ. Աբեղյանի երկհատոր «Հայ հին գրականության պատմությունը»	165
Ղազար Փարպեցի	16, 113
Մատթեոս Ուռհայեցի.....	18, 113
Փավստոս Բյուզանդի «Հայոց պատմություն».....	15, 16
Մարտովի «Բանվորական գործը»	151
Մարքսի «Ընտիր երկերը» (երկու հատորով)	161
Մարքսի «Քաղաքատնտեսության բննադատության շուրջը»	157
Մարքսի «Քաղաքացիական պատերազմը Ֆրանսիայում»	159
Մովսես Խորենացի	16, 35, 61, 113
Եսայի կաթողիկոս Հասան Զալալյանի «Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից դիպելոց յաշխարհն Աղուանից» գիրքը (1839 թ.)	115
Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» (1880 թ.)	113
Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը»	13
Մկրտիչ վրդպ. Խրինյան.....	116
Երեցփոխյանի «Ռուս-հայերեն բառարանը» (1854 թ.)	104
Շահխաթունյանցի «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Այրարատայ» (1842 թ.).....	112
Ֆ. Էնգելս «Գյուղացիական խնդիրը Ֆրանսիայում և Գերմանիայում»..	153
Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոն» (1829 թ.)	104
Ներսիսյան դպրոցի «Երախայրիքը» (1828 թ.)	104
քառահատոր «Հայերեն լեզվի համեմատական քերականությունը»	165

«Ստ. Լիսիցյան և ընկ.» հրատարակչական ընկերություն	154
Հակոբ Մեղապարտ	49, 50, 51, 173
Հայաստանի պետական հրատարակչությունը (Հայպետհրատ).....	131
Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը.....	132, 137
Լ. Սաղոյան	171
Կուսակցական գրականության հրատարակչություն (Հայկուսհրատ)...	131

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Չ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր Ե՛

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ն Ե Ր

«Ինտերնացիոնալ» հրատարակչության	158
---------------------------------------	-----